

Knjižna i književna kultura ženskih samostana u Dubrovniku

Vlašić, Ljubica

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:905596>

Rights / Prava: [In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-04-16**

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Odsjek za kroatistiku

Odsjek za informacijske i komunikacijske znanosti

**KNJIŽNA I KNJIŽEVNA KULTURA ŽENSKIH SAMOSTANA U
DUBROVNIKU**

DIPLOMSKI RAD

23 ECTS-boda

Ljubica Vlašić

Zagreb, prosinac, 2020.

Mentorice

Izv. prof. dr. sc. Ivana Hebrang Grgić

Izv. prof. dr. sc. Lahorka Plejić Poje

Sadržaj

1. Uvod.....	1
1.1. Prilike u Dubrovniku od 15. do 18. stoljeća	3
2. Ženski samostani u Dubrovniku	6
2.1. Osnutak i smještaj ženskih samostana	7
2.2. Razlozi odlaska u samostan	10
2.3. Kontrola državne vlasti.....	17
3. Knjiga u ženskim samostanima.....	20
Ekskurs I.	32
4. Književni rad redovnica	34
4.1. Rukopisna ostavština redovnica	35
4.2. Ženski samostani kao pozornice	40
4.3. Benedikta Gradić i njezin <i>Zbor pastjerski</i>	43
5. Zaključak.....	48
6. Literatura	50

1. Uvod

U posljednjim desetljećima svjetske, ali i hrvatske historiografije, povijesti književnosti i povijesti knjige sve je veća zainteresiranost za proučavanje žena kroz povijest te njihove umjetničke i kulturne djelatnosti u prošlosti. Unatoč brojnim djelima i studijama koji se zanimaju za donedavno zanemarivanu žensku povijest, rijetko se u fokus istraživanja stavljaju redovnice te, uopće, pitanje ženskog redovništva, kao i njihova djelovanja i stvaralaštva. Tako do danas nema opširnijeg rada koji se bavi isključivo životom i djelatnošću redovnica u dubrovačkim ženskim samostanima. Najviše podataka o samostanima i redovnicama, o njihovu obrazovanju i rukopisima koje su čitale, nalazi se u knjizi *Pjesnikinje starog Dubrovnika* Zdenke Marković iz 1970. godine. Uz njezino djelo, temeljna literatura od koje se polazi u radu poglavlja su o ženama u *Socijalnoj povijesti knjige u Hrvata* Aleksandra Stipčevića iz 2005. godine. Važan doprinos u proučavanju ženskog redovništva u Dubrovniku rad je i povjesničarke Minele Fulurije Vučić¹, koja piše o ženskim samostanima u Dubrovniku, s naglaskom na razdoblje nakon potresa 1667. godine. Postoje i druge studije i djela u kojima se nalaze određene informacije, ali nitko ne zadire dublje u pitanje ženskog redovništva, već ga samo dotiču u širem okviru o životu žena. Iz tog razloga predmet ovog diplomskog rada knjižna je i književna kultura ženskih samostana u Dubrovniku u razdoblju od 15. do 18. stoljeća.

U radu će se prvo uvesti u društvene i gospodarske prilike ranonovovjekovnog Dubrovnika, kojima će se pokušati objasniti okolnosti koje su dovele do nastanka velikog broja ženskih samostana. Uvod će biti nešto opsežniji i dulji jer je za razumijevanje knjižne i književne kulture redovnica u samostanima važno poznavati kontekst i uvjete u kojima su dubrovačke djevojke bile odgajane. Tako će se u radu istražiti i o razlozima masovnog odlaska djevojaka u redovništvo, kao i o odnosu dubrovačke vlasti prema redovnicama u samostanima. Uz osvrt na obrazovanje i pismenost redovnica, nastojat će se odgovoriti na pitanje što su one čitale te tko im je i zašto pisao nabožne knjige na hrvatskom jeziku, a dat će se i kratki pregled sačuvanih rukopisa u franjevačkoj Knjižnici Male braće prema katalogu Mije Brleka² iz 1952. godine. Bit će riječ i o književnom radu obrazovanih redovnica koje su, najčešće od sredine

¹ Fulurija Vučić, Minela. *Ženski samostani u Dubrovniku u 17. i 18. stoljeću*. Doktorska disertacija. Dubrovnik: Sveučilište u Dubrovniku, 2016; Ista, *Sudbina dubrovačkih redovnica nakon potresa 1667. godine*, u: „V. kongres hrvatskih povjesničara. Krize, sukobi i solidarnost u povijesnoj perspektivi.“, ur. Agičić, D., Galović, T., Holjevac, Ž. Zagreb: Hrvatski nacionalni odbor za povijesne znanosti, 2016. str. 71-72; Ista: *Utemeljenje ženskoga samostana Sv. Katarine Sijenske u Dubrovniku*. Povijesni prilozi 45 (2013), 115-134.

² Brlek, Mijo. *Rukopisi Knjižnice Male braće u Dubrovniku*. Zagreb: JAZU, 1952.

18. stoljeća, i same počele prepisivati rukopise na hrvatskom jeziku. Spomenut će se i kazališna djelatnost u dubrovačkim samostanima, gdje su se izvodili jednostavni igrokazi i predstave, iz čega se može naslutiti da su postojali određeni pisani predlošci po kojima se radilo. Posljednje poglavlje bit će posvećeno jedinom takvom do danas sačuvanom predlošku jedne dubrovačke redovnice Benedikte Gradić, a na kraju će se u zaključku dati zaokružena slika redovničke knjižne i književne kulture u ženskim dubrovačkim samostanima do kraja 18. stoljeća.

1.1. Prilike u Dubrovniku od 15. do 18. stoljeća

Za razumijevanje teme potrebno je poznavati prilike u ranonovovjekovnom Dubrovniku i specifičnosti njegove sredine u odnosu na ostale hrvatske krajeve. U nastavku će se dati uvid u ustroj i vlast Republike te u brigu vladajućih o važnim državnim pitanjima, ali i onim pitanjima koja se tiču različitih segmenata života čitave zajednice. Sve to osvijetlat će okolnosti u kojima su odgajane dubrovačke djevojke i objasniti zašto su mnoge od njih odabirale redovnički život u samostanima.

Dubrovnik je, za razliku od ostalih hrvatskih gradova, do 1808. godine nosio titulu slobodnog grada-republike, iako je svoju slobodu plaćao Osmanlijama u obliku različitih darova i harača. Bio je kulturno najrazvijenija hrvatska sredina. U 15. stoljeću počinje se nazivati Republikom, u kojoj je ozakonjen aristokratsko-republikanski sustav, a njegov sastav činili su plemići: „svi punoljetni muškarci, članovi obitelji čiji je konačni popis utvrđen 1332. godine (tzv. *serrata*).“³ Svi su bili članovi zakonodavnog tijela, *Velikoga vijeća*. Ono je dalje imenovalo *Malo vijeće*, *Vijeće umoljenih* (tj. *Senat*) te kneza, čiji je mandat trajao mjesec dana.

Vlast je veliku pozornost usmjeravala na dobru organizaciju i uređenje države, vodeći računa o različitim segmentima života. Već potkraj 13. stoljeća grad je opasan zidinama, a 1337., među prvima u svijetu, Dubrovčani uvode karantenu za brodove i putnike te grade lazarete s ciljem suzbijanja kuge.⁴ S razvojem mornarice i trgovine raste materijalno blagostanje Republike te u 15. stoljeću dolazi do njezina najsnažnijega gospodarskoga, političkoga i kulturnoga uspona.⁵ Usporedno s učvršćivanjem statusa nove pomorske sile na Jadranu, unutar zidina grad dobiva javni vodovod te nastaju važne građevine poput Kneževog dvora, kule Minčete, tvrđave Bokar i sl. Vlast je brinula i o zdravlju svojih stanovnika te je utemeljena ljekarna *Domus Christi*, a već 1432. otvara se nahodište za nezbrinutu djecu.⁶

Upravo je 15. stoljeće stvorilo plodno tlo za razvijanje mita o dubrovačkoj vlasteli. Vlast je, naime, imala zadaću osigurati mir i poštivanje zakona, kao i brinuti se za cjelokupnu zajednicu. Zajednica je takav poredak odobravalala jer „iza njih stoji božanski autoritet koji ih ovlašćuje da dijele pravdu, te su stoga dužni donijeti zakone i brinuti o njihovom izvršavanju.“⁷

³ Rapacka, Joanna. 2002. *Leksikon hrvatskih tradicija.*, prev. Blažina, Dalibor. Zagreb: Matica hrvatska, str. 44.

⁴ Bogišić, Rafo. 1996. *Marin Držić sam na putu*. Zagreb : HAZU, str. 160.

⁵ Isto, str. 162.

⁶ Isto, str. 163.

⁷ Janeković Römer, Zdenka. *Okvir slobode: Dubrovačka vlastela između srednjovjekovlja i humanizma*. Zagreb – Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 1999., str. 23.

U Dubrovniku je katolicizam bitno utjecao na njegovo samoodređenje, a povezanost vlasti s božanskim utjecajem najbolje je prikazana u vjersko-državnim ceremonijama, prije svega vezanim uz kult svetog Vlaha.⁸ Već u 10. stoljeću on postaje zaštitnikom Dubrovnika, a njegov kult imao je važno vjersko, ali i političko značenje te je, osim za dubrovačku Crkvu, služio i vlasti za promicanje gradske neovisnosti.

Pod utjecajem novog vala katoličke duhovnosti dubrovačka vlast u svoje je ruke preuzela i moralni odgoj građana te su pobožnost i kršćanski moral prilagođavali interesu Republike.⁹ Zdenka Janeković Römer navodi niz primjera pokušaja vlasti da kontrolira privatnost svojih građana. Tako je vlast preuzela odgovornost za kontroliranje obiteljskog života, seksualnosti, ali i pojava poput dječje igre, odijevanja te mladenačke zabave.¹⁰ Za dubrovačke vlasteotske obitelji sklapanje braka imalo je važnu ulogu za društveno pozicioniranje. Brak i obitelj s vremenom su sve manje pripadali području Crkve i postali su javna stvar na koju nije puno mogao utjecati pojedinac niti obitelji.¹¹ Janeković Römer dalje ističe kako je velika prijetnja vlasti bio brak iz ljubavi, izvor neposlušnosti i nereda koji je lako mogao izmaknuti nadzoru.¹² Dodatni problemi o kojima je trebalo voditi računa tijekom sklapanja braka jesu iznimno visoki mirazi koji su od 15. stoljeća neizdrživo rasli. To je jedan od glavnih razloga zašto su Dubrovčani mnoge djevojke, sposobne i spremne za brak, slali u samostane. Vlast je nekoliko puta zakonima i kaznama pokušala ograničiti visinu miraza, ali to nije mnogo utjecalo na poboljšanje demografske situacije dubrovačkog patricijata, a tako ni na sudbine djevojaka kojima je bio namijenjen samostanski život.¹³ Plemići bi znatno osiromašili da su tada svim kćerima dijelili potrebni miraz. Time bi se narušila njihova moć, a onda i stabilnost same vlasti koja je bila u njihovim rukama. Stoga je slanje djevojaka u redovništvo, na neki način, bio pokušaj zbrinjavanja onih žena koje nisu imale potrebna materijalna sredstva za udaju. Tako se, na primjer, u 16. stoljeću u ženskim samostanima nalazilo oko 300

⁸ Isto, str. 24.

⁹ Janeković Römer, Zdenka. *Nasilje zakona: gradska vlast i privatni život u kasnosrednjovjekovnom i ranonovovjekovnom Dubrovniku*. Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku (1330-0598) 41: 9-43, 2003., str. 9.-10.

¹⁰ Isto, str. 9.

¹¹ Isto, str. 11.

¹² Isto, str. 13.

¹³ Isto, str. 12.

redovnica.¹⁴ Možda to objašnjava broj od čak osam ženskih samostana smještenih unutar zidina do potresa u 17. stoljeću, dok je muških, u Dubrovniku i okolici, bilo šest.

¹⁴ Marković, Zdenka. *Pjesnikinje starog Dubrovnika od sredine XVI do svršetka XVIII stoljeća u kulturnoj sredini svoga vremena*. Zagreb: JAZU, 1970., str. 347.-348.

2. Ženski samostani u Dubrovniku

U 9. stoljeću na dubrovačko područje dolaze benediktinski redovnici, a nakon njih, u 13. stoljeću, stižu i dominikanci i franjevci te preuzimaju glavnu ulogu u vjerskom životu građana.¹⁵ Usporedno s izgradnjom samostana i crkvi za redovnike, stižu i redovnice koje su, u većini slučajeva, bile vezane za muške redove pa na području Republike postoje klarise, pripadnice franjevačkog reda, dominikanke te benediktinke. S vremenom nastaju ženski samostanski kompleksi kojih je unutar zidina do potresa 1667. godine bilo osam.

U nastavku rada, nakon kratkog prikaza osnutka i smještaja ženskih samostana, uz rasvjetljavanje društvenih i gospodarskih odnosa, kao i položaja žene toga vremena, bit će riječ o razlozima i motivima masovnog odlaska mladih djevojaka u redovništvo. Prikazom života redovnica i njihove svakodnevice ukazat će se na često upletanje vlasti u rad i upravljanje ženskim samostanima, a to će osobito biti vidljivo iz pisama i molbi redovnica vlastima nakon potresa.

¹⁵ Harris, Robin. *Povijest Dubrovnika*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, 2006., str. 231.-232.

2.1. Osnutak i smještaj ženskih samostana

Do potresa 1667. godine u južnome dijelu grada nalazili su se jedan dominikanski, dva franjevačka i pet benediktinskih *manastjera*.¹⁶ (Slika 1.) Na Pustijerni¹⁷, izoliran i osamljen, nalazio se benediktinski samostan sv. Tome, a prvi do njega bio je jedini dominikanski samostan sv. Mihajla Anđela, smješten podno stuba uz Jezuite¹⁸ i bio je namijenjen isključivo djevojkama plemićkog podrijetla. Dalje se smjestio franjevački samostan sv. Apoštolâ ili sv. Petra i Pavla, koji je bio najmlađi među dubrovačkim ženskim samostanima, a izgrađen je na prijelazu iz 15. u 16. stoljeće.¹⁹ Do njega se nalazio najmanji, a ujedno i najstariji ženski samostan u Dubrovniku, samostan sv. Šimuna, koji se spominje još početkom 12. stoljeća u jednoj naredbi dubrovačkog nadbiskupa Domenika.²⁰ Dva susjedna benediktinska samostana, sv. Marije od Kaštela i sv. Andrije, nalazila su se na južnim zidinama, a posljednji u nizu smješten duž gradskih zidina bio je benediktinski samostan sv. Marka u Kalarinji, prije nazivan i samostanom sv. Bartolomeja. Blizu Vrata od Pila²¹ svoje mjesto našao je najpoznatiji ženski dubrovački franjevački samostan sv. Klare, koji je, kao i dominikanski samostan sv. Mihajla od Anđela, bio namijenjen samo plemkinjama.

Takav raspored ženskih samostana održao se do 6. travnja 1667. godine, kada je Dubrovnik pogodio snažni potres. Posljedice su bile kobne za grad te se navodi kako je, od osam samostana, potres izdržao samo onaj sv. Petra i Pavla, koji je dan nakon potresa potpuno izgorio u požaru koji je slijedio.²² Moguće je da samostani nisu izdržali snagu potresa jer su svi, osim samostana sv. Apoštolâ, bili zidani prije nego što je grad bio opskrbljen vodovodom te se za njihovu izgradnju koristila slana voda koja se lakše odvajala od kamena.²³ Potres je preživjela jedna trećina redovnica, koja je po naredbi nadbiskupa Torresa otpremljena u Anconu

¹⁶ Zdenka Marković navodi kako nije „ni u starim zapisima, ni u arhivskim dokumentima, ni u rukopisnim literarnim djelima onih vremena, naišla na riječ *samostan*, već samo *manastjer* (u dubrovačkom govoru) ili *monastir* pa i *monstir*.“ (Marković, 1970: 347)

¹⁷ Danas: Ulica od Pustijerne.

¹⁸ Jezuiti ili Crkva sv. Ignacija, smještena na Poljani Ruđera Boškovića.

¹⁹ Marković, Zdenka, nav. dj., str. 348.

²⁰ Isto, str. 348.

²¹ Danas: Ulica Vrata od Pila, zapadni ulaz u dubrovački stari grad.

²² Marković, Zdenka, nav. dj., str. 360.

²³ Beritić, Lukša. *Urbanistički razvitak Dubrovnika*. Zagreb: Izdanje Zavoda za arhitekturu i urbanizam Instituta za likovne umjetnosti JAZU, 1958., str. 28.

i uskoro vraćena u domovinu s privremenim smještajem u Stonu.²⁴ Bilo je jasno da se samostani i život redovnica neće moći u potpunosti obnoviti i vratiti u stanje prije potresa. Vlada je odlučila poduzeti potrebne mjere i pobrinuti se za svoje redovnice te su počeli s obnavljanjem samostana. Sačuvani su ostaci nekih zidova samostana sv. Klare i sv. Marije od Kaštela koji su upotrijebljeni za ponovnu izgradnju.²⁵ Naime, od prijašnjih samostana samo su se ta dva obnovila i nastavila vršiti svoju službu. Samostan sv. Marije od Kaštela bio je namijenjen benediktinkama, a sv. Klare franjevkama i dominikankama.²⁶ Uskoro je vlast počela graditi novi samostan posvećen sv. Katarini Sijenskoj na zemljištu izgorjelog samostana sv. Petra i Pavla.²⁷ Samostan je službeno utemeljen 7. veljače 1706. godine, pripadao je dominikanskom redu te je bio namijenjen i plemkinjama i pučankama.²⁸ Samostani su obavljali svoju zadaću sve do zatvaranja godine 1808., kada se ukida Dubrovačka Republika nakon ulaska i okupacije Napoleonove vojske. (Slika 2.)

²⁴ Samardžić, Radovan. *Borba Dubrovnika za opstanak posle velikog zemljotresa 1667.g. Arhivsk građa (1667-1670)*. Beograd: SAN, 1960., str. 33.

²⁵ *Pisma opata Stjepana Gradića Dubrovčanima Senatu republike dubrovačke od godine 1667. do 1683.* ur. Đuro Körbler. Zagreb: JAZU, 1915., str. 109-110.

²⁶ Fulurija Vučić, Minela, nav. dj., str. 34.

²⁷ Beritić, Lukša, nav. dj., str. 33.

²⁸ Fulurija Vučić, Minela, nav. dj., str. 39, 47.

Slika 1. Položaj ženskih samostana prije potresa 1667. godine.

Izvor: Lukša Beritić, »Ubikacija nestalih građevinskih spomenika u Dubrovniku«.

Slika 2. Položaj ženskih samostana tijekom 18. stoljeća.

Izvor: Lukša Beritić, »Ubikacija nestalih građevinskih spomenika u Dubrovniku«.

2.2. Razlozi odlaska u samostan

Mnogobrojni odlasci dubrovačkih djevojaka u samostane te širokogrudno odobravanje i promicanje redovništva u tadašnjem dubrovačkom društvu ne mogu se razumjeti bez poznavanja društvenih i gospodarskih odnosa toga vremena. Naime, život žena ovisio je o njihovom staležu, kao i o ulozi koju su imale u obitelji. Janeković Römer ističe kako je za muškarce bila namijenjena javna sfera, dok su žene živjele „zatvorene u privatnost“²⁹, ograničene u svome kućnom krugu, što se osobito odnosilo na vlasteoski stalež, dok su žene nižeg staleža imale veću slobodu. Osim nemogućnosti djelovanja u javnom društvenom životu, slijedila su i pravna ograničenja osobne slobode i djelovanja žene. Vladike su bile pod posebnom kontrolom i nadzorom, prvo svojih očeva, a onda kasnije i muževa. Uvijek nadgledanim, odgoj im je tekao u strogom katoličkom duhu te su gotovo svakodnevno odlazile na misu.³⁰ Tako su, primjerice, da bi izbjegle šetnje do lokalne crkve, vlasteoske kuće i ljetnikovci često imali vlastite kapelice. Takve mjere bile su u svrhu očuvanja njihove časti koja je imala važnu ulogu pri odabiru ženika za udaju. I Filip de Diversis³¹ u svome *Opisu Dubrovnika* iz 15. stoljeća primjećuje kako većina dubrovačkih gospođa „gotovo sve vrijeme idu pokriveno glave“ te kako se ne mogu vidjeti ni starije ni mlađe gospođe na ulici da idu otkrivene glave u vrijeme korizmenih pobožnosti. One, „revnije od drugih gospođa koje je igdje vidio“, odlaze u crkvu i hodočaste za oprost grijeha. Takav izlazak iz kuće, s velom preko lica i u pratnji, bio je dopušten samo na blagdane, dvaput godišnje.³² Živeći pod strogim pravilima, život u zatvorenim i kontroliranim samostanima dubrovačkim djevojkama i nije bio tako stran i dalek. Njihov život pod roditeljskim nadzorom može se usporediti s onim samostanskim i, kao da su društvo i obitelj, takvim stilom življenja, djevojke u Dubrovniku od malih nogu pripremali za redovništvo.

U kasnom razdoblju Dubrovačke Republike, tijekom 18. stoljeća, započela je praksa primanja djevojaka na odgoj u ženskim samostanima i to je bio još jedan od načina na koji su

²⁹ Janeković Römer, Zdenka. *Rod i grad. Dubrovačka obitelj od XIII do XV stoljeća*. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 1994., str. 126.

³⁰ Fulurija Vučić, Minela, nav. dj., str. 63.

³¹ De Diversis, Filip. *Sabrana djela. Opis Dubrovnika. Govori u slavu kraljeva*. Zdenka Janeković Römer (ur.). Zagreb: Dom i svijet, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2007.

³² Fališevac, Dunja. *Žena-autorica i lik žene u hrvatskoj novovjekovnoj književnoj kulturi : od XVI. do XVIII. stoljeća*. U: *Zbornik Zagrebačke slavističke škole*. Stipe Botica (ur.). Zagreb: Filozofski fakultet, Zagrebačka slavistička škola – Hrvatski seminar za strane slaviste, 2002., str. 118.-137.

se one navikavale na redovnički život. Minela Fulurija Vučić³³ navodi kako je prvi slučaj o primanju djevojke na odgoj u Dubrovniku zabilježen 1729. godine. Dalje govori o određenim uvjetima kojih se trebalo pridržavati kako bi djevojke mogle otići u samostan na odgoj. Tako je, primjerice, bilo potrebno imati valjan, udoban i odvojen prostor kojim će primljena djevojka raspolagati, a i morala je biti starija od sedam i mlađa od 25 godina. Navodi se i da djevojke koje imaju više od 25 godina moraju, bez posebnog objašnjenja, izaći iz samostana kako ne bi oskvrnule klauzuru. Djevojka je, skromno odjevena, morala poštovati zakone klauzure i govora, ugledajući se na primjer redovnica. Nažalost, nema podataka o vještinama kojima su se djevojke podučavale u Dubrovniku. Fulurija Vučić navodi primjere podučavanja djevojaka u samostanima u drugim hrvatskim gradovima. Tako spominje samostan Sv. Marije u Zadru u kojem su redovnice djevojke učile čitanju, pisanju, računanju, kuhanju i ručnom radu, a slično je bilo i u šibenskom samostanu Sv. Katarine. Može se pretpostaviti da su redovnice u dubrovačkim samostanima djevojke podučavale sličnim znanjima i vještinama. Izlažući djevojke samostanskom životu u ranijoj dobi, obitelji su vjerojatno na taj način htjele utjecati na njihovu odluku o redovničkom životu. Također, moguće je da su djevojke, koje su bile primljene na odgoj kod redovnica, stjecale određenu prednost pred drugim djevojkama u slučaju želje za ostankom u samostan, a s obzirom na to da su samostani u Dubrovniku bili prenapučeni, za obitelji je često bilo od velike važnosti osigurati samostansko mjesto svojim kćerima.

U plemićkim obiteljima, u kojima se nalazio veći broj ženske djece za koju nisu bili u mogućnosti platiti miraz, uobičajena praksa bila je smještanje djevojaka u samostan, dok je za pućanke najčešći razlog zaređenja bilo siromaštvo. Koliko je redovništvo djevojaka bilo uobičajeno u dubrovačkom društvu najbolje govori činjenica da gotovo pa i nije bilo plemićke obitelji kojoj jedna ili više njezinih članica nisu bile redovnice. Takva je sudbina, primjerice, bila kćerima i sestrama Gundulića, Bunića, Gućetića, Pucića, Crijevića, Sorkoćevića, Buća, Tudiševića, Gradića, Palmotića, Zamanja, Kabožića, Saraka i drugih.³⁴

Minela Fulurija Vučić³⁵, na temelju istraživanja građe dubrovačkog biskupijskog arhiva, navodi primjere mnogih zabilježenih slučajeva ispitivanja mladih djevojaka o razlozima želje za zaređenjem prije početka novicijata:

³³ Fulurija Vučić, Minela, nav. dj., str. 101.-112.

³⁴ Marković, Zdenka, nav. dj. str. 353.

³⁵ Fulurija Vučić, Minela, nav. dj.

Djevojke su dolazile u samostansku ili neku drugu gradsku crkvu, ili su crkveni dužnosnici dolazili u njihov dom. Bez obzira na to gdje se susret odvijao, njegova svrha uvijek je bila ista – doznati osjećaju li istinski vjerski poziv i koji su razlozi njihove želje za ulazak u samostan. U svim zabilježenim slučajevima djevojke su izjavile da je njihova osobna želja poći u samostan te da nemaju lošu namjeru niti osjećaju ikakvu prijetnju ni pritisak s ičije strane da to učine.³⁶

Sve su odgovarale istom, napamet naučenom, frazom, a takvo ispitivanje opet ih je čekalo nakon završenog novicijata kada su pristupale polaganju zavjeta. Ispitivanje je bilo provedeno u formi pitanja i odgovora te se navodi kako su im pitanja bila postavljena na latinskom, a redovnice su odgovarale miješajući latinski i talijanski, što ukazuje na njihovo skromno obrazovanje.³⁷ Svaku djevojku koja se odlučila zaređiti čekao je niz obreda i ceremonija do samog ulaska u željeni samostan. Fulurija Vučić govori o četirima glavnim ceremonijama: prihvaćanje samostanskog života, odijevanje redovničkog odijela, polaganje svećanih zavjeta i posvećenje, odnosno blagoslivljanje redovnice.³⁸ Odijevanje redovničkog odijela i polaganje zavjeta dva su posebna obreda s važnim simboličnim značenjem: „Obredom odijevanja redovničkog odijela naglašava se prijelaz djevojke iz roditeljskog doma i vanjskog svijeta u zatvoreni svijet samostana, dok se polaganjem svećanih zavjeta naglašava odricanje od svjetovnog života.“³⁹ Nakon ulaska djevojke u samostan moralo je proći razdoblje novicijata, koje je, zapravo, bilo vrijeme kušnje u kojem se redovnica trebala prilagoditi i uvidjeti je li to njezin poziv te se upoznati sa životom u samostanu. Nakon novicijata djevojka je pristupala „ceremoniji profesije“ kojom je novakinja potvrđivala svoju želju za zaređenjem polažući tri svećana zavjeta čistoće, siromaštva i poslušnosti⁴⁰ nakon kojih je postajala punopravnom redovnicom samostana. Redovnice su svojim uzornim vladanjem, ali i društvenim statusom, mogle napredovati te postati predstojnicom samostana, odnosno, opaticom. Ta titula bila je dopuštena samo plemkinjama. Opatica se još nazivala i *abbatissa*, *priorissa* i *guardianissa*⁴¹, a birale su je redovnice tajnim glasovanjem. Fulurija Vučić u navedenom postupku biranja opatice samostana bilježi zanimljiv komentar, naslućujući u tome začetke ženske neovisnosti:

³⁶ Isto, str. 51.

³⁷ Isto, str. 53.

³⁸ Isto, str. 66.

³⁹ Isto, str. 66.

⁴⁰ Isto, str. 72.

⁴¹ Isto, str. 75.

Unatoč određenim pravilima i restrikcijama prilikom izbora predstojnice, samostani su ženama tog vremena davali pravo koje nisu imale izvan njegovih zidina – pravo glasa i pravo da budu izabrane na funkcije. Redovna praksa redovnica bila je da usmeno ili pismeno daju svoj glas za onu za koju su smatrale da će najbolje obavljati dužnost predstojnice samostana, čime su izravno utjecale na upravljanje. Paradoksalnom se može činiti činjenica da su upravo one koje su bile zatvorene iza samostanskih zidova imale određene povlastice u odnosu na druge žene.⁴²

Unatoč tvrdnjama djevojaka da ih nitko nije prisilio na odlazak u samostan, teško je povjerovati da su baš sve osjećale istinski Božji poziv te da nije bilo utjecaja obitelji i društva na njihove izjave i odluke. Jedan takav dokaz nudi i prva hrvatska tiskana knjiga na hrvatskome jeziku namijenjena redovnicama – *Libarce od djevtva i djevičkoga bića*⁴³ benediktinca Bazilija Gradića, propovjednika i ispovjednika redovnica samostana sv. Klare. On je redovnice razvrstao u tri skupine, a svaka od njih na svoj način pristupa svojoj službi. Navodi kako je prva skupina djevojaka u samostan došla svojom voljom, radosno i s ljubavlju, „same po sebi, ili nadahnute od Boga... ili prilikom, i naukom od svetieh potaknute: ili od roditelj, ili od koga mu drago podnuknute, samo ne usilovane“. Prva skupina, dakle, predstavlja reprezentativan primjer kakve bi se djevojke trebale zaredovati i na koji način da pristupaju službi Božjoj. Drugi način Crkva zabranjuje, a on se odnosi na djevojke koje su, najčešće, roditelji prisilili da pođu u samostan, „po nevolji plaćući i uzdišući“. Treću skupinu čine djevojke kojima je, zbog nedovoljnog miraza za udaju, jedina sudbina bila odlazak u redovnički život na koji ravnodušno pristaju. Uviđajući da nemaju izbora „bes pristanka pripievano, idu, u manastire, ni dobrovoljno, ni sasma zlovoljno, negoli mlako: ne znajući ni same, ni manje razmišljajući naprijed, ni našto, ni kako...“⁴⁴

Redovnice je u samostanu čekao povučeni i zatvoreni život posvećen duhovnosti, izoliran od svjetovnih zbivanja. Nakon njihova zaredenja, iako su napustile roditeljski dom, obitelji su i dalje brinule o njihovoj sigurnosti. Tako su obje kćeri književnika Ivana Gundulića bile redovnice; u franjevačkom samostanu sv. Klare bila je „Sor Agata“, a druga, „Sor

⁴² Isto, str. 84.

⁴³ Gradi, Bazilije. *Libarce od dievtva, i dievickoga bitya, V Komse tomace sua kolika poglauita miesta staroga, i nouoga Zakona, koia od dieustua, gouore, iono ssto Sueti naucitegli, u mnozie Librieh pisciu*. Venetia, appresso Domenico et Gio. Battista Guerra: 1, 1567.

⁴⁴ Isto, str. 84-94; Transkripcija Zdenke Marković. (Marković: 1970, 355)

Frančeska“, pošla je u benediktinski samostan sv. Šimuna. Niko Đivanović⁴⁵ navodi kako se Gundulićeve kćeri spominju u dokumentu u vezi s podjelom Gundulićevih dobara trojici sinova. Piše kako su pjesnikovim kćerima redovnicama braća dužna isplaćivati određeni broj dukata do njihove smrti. Navodi se da je Šiško dužan isplaćivati svojoj sestri „Sor Frančeski“ deset dukata godišnje dok je živa, a istu toliku svotu brat Mato treba isplaćivati drugoj sestri „Sor Agati“. Treći brat, Frano, također je obavezan svojim dvjema sestrama redovnicama godišnje isplatiti po pet dukata dok su žive. I Nikoli Gučetiću Vitovu više je sestara i kćeri bilo smješteno u samostan te se on obvezao da će svake godine od njega dobivati po dvije i pô zlatne škude, a naredio je i sinu u oporuci da o svojim sestrama treba skrbiti svim potrebnim kad budu nemoćne.⁴⁶

Odlazak djevojaka u redovništvo bio je velik i svečan događaj za obitelj, a koliko je njihov rastanak od roditelja, braće i sestara bio emotivan, svjedoče mnoge u prijepisima sačuvane pjesme. Marković navodi pjesme što su ih ispjevali anonimni, ali i poznati pjesnici i to često u ime bližih članova obitelji: *Mati kćeri kad se dumnom oblači*⁴⁷, *Bratučeda dvie kćeram Vladia Sorga, kad se dumne obukoše u Monastiru Sv. Klare, 1729.*⁴⁸, *Otac kćeri koja se oblači Dumnom u svetoj Marii – Piesan*⁴⁹ i mnoge druge. Mijo Brlek navodi i *Pjesan Gospogje Annize Bošcovich*, izvornog naslova: *U isbragnju Sveta Reda, i Sgivotta Plemenitijeh Gospogja Pozzaa Kchjerri Gospara Mata pod imenom jednoiu Maria Cattarina, a druggoiu Maria Agnese*⁵⁰, u kojoj se slave dvije plemkinje djevice koje radosno, čuteći Božji poziv, odlaze u samostan. I ostale pjesme uglavnom su napisane na sličan način: pjesnici uzdižu redovnice zbog njihove odluke da život posvete Bogu te hvale njihovo djevičanstvo i čistoću. Marković dalje govori i o emotivnijim i osobnijim pjesmama, kao što je „pjesanca“ *Na odjeljenju iz Očine Kuće za uljestit u Red S. Benedikta Plemenita Djevojčica G. Perra Bettera U Manastjer S. Marie pod Mirom od Grada S Imenom Marie Geltrude Na 28. Veljače Ljeta*

⁴⁵ Đivanović, Niko. *Prilozi za biografiju Dživa Fr. Gundulića, Dvije pjesnikove kćeri – koludrice*. Dubrovački list br. 45 (14. studenog 1925), str. 1.

⁴⁶ Marković, Zdenka, nav. dj., str. 353.

⁴⁷ Biblioteca di Fra Innocenzo Ciulich nella Libreria de'RR. PP. Francescani di Ragusa. Zara 1860 Dalla Tipografia Governiale; Manoscritti volanti.

⁴⁸ Isto., br. 359, Piesan 14.

⁴⁹ Isto., br. 465.

⁵⁰ Brlek, Mijo, nav. dj., rkp. 180 (Čulić 273).

*Gosp: 1782*⁵¹. U pjesmi se redovnica oprašta od svoje obitelji, zemaljskog svijeta i svega onoga što mladost donosi:

1

Ostaj zbogom, ćaćko mili,
Zbogom, majko, draga moja,
Sestro i braćo vazda bili
Usred mira i pokoja.

2

Zbogom svijete pun privara,
I vi tašte sve naprave,
Kê sad ruka moja shara,
I njihove dike i slave.

3

Zbogom igre i radosti,
I s tanačcom mēdne pjesni,
Zlatnijeh žica sve sladosti
Koje blaznite sred ljuvezni.

(...)

U istom rukopisu, istoj redovnici, Peri Bettera, posvećena je i druga „pjesanca“⁵² u kojoj se tematizira odricanje od svega zlog zemaljskog i mladosti te se na kraju redovnica uzda u sv. Benedikta čijem redu i pripada. Njoj su posvećene još dvije pjesme. Jednu od njih napisao je Pjerko Sorgo⁵³, a u pjesmi uspoređuje njezino redovništvo i poziv s posvećenjem samog Benedikta te, kao što je to prisutno i u ostalim pjesmama, hvali redovničino odricanje od svjetovnih užitaka i njezine mladosti. Naziv druge pjesme njoj posvećene jest: *Ode pindarica fatta in occasione della vestizione di Suor Maria Geltrude, chiamata al secolo Petronilla*

⁵¹ *Pjesni raflike Gosp. Maroja Darfcichja Graghjanina Dubrovčanina U Dubrovniku, MDCCLXXXI. Iōis Xav.†Altesti*. Na sljedećem je listu rukopisa natpis: Pjesni raflike ^aG Marina Darfcichja. U Dubrovniku 1786. Arhiv JAZU, sign. I b 53., str. 80.

⁵² Isti rukopis, str. 81.

⁵³ Isti rukopis, str. 81-82.

*Bettera, dedicata da essa alla Rev.ma Madre Abbadessa e sua RR. Monache (1787)*⁵⁴. Marković primjećuje kako je u jednoj pjesmi, *Čineći Bogu poklon od Sebe, i svoje slobode Plemenite Gospe: Ma Catarina, I Mara Agneta Gozze, i Maria Geltruda Faccenda Reda S. Dominika u Manastjeru S. Catarine u Dubrovniku. Na 16. Veljače 1782.*⁵⁵, Mihe Miličića on uočio ono glavno, preko čega su drugi prešli: „žrtvovanje lične slobode onih koje se odriču svijeta“⁵⁶, a to se posebno očituje u četvrtoj strofi:

Kad se Bogu vjerno čini
Poklon svoje od slobode,
Dar svaki je manji ini
Prid visinom take zgode.

Navedeni primjeri pjesama ukazuju na to koliko je tadašnje dubrovačko društvo davalo podršku i pokazivalo suosjećanje mladim djevojkama, ističući veličinu njihova poziva i žrtve te otkrivaju kako je odlazak djevojaka u samostan bio važan događaj ne samo za užu obitelj, već i za širu zajednicu.

Iako se u većini pjesama podržava i uzdiže redovničina odluka za odlaskom u samostan te su u svim pronađenim zabilježenim slučajevima redovnice izjavile da osjećaju Božji poziv i da ih nitko nije prisilio na redovnički život, neki događaji i mjere koje su se provodile u ženskim samostanima otkrivaju i drugu stranu priče, a ona se odvijala pod budnim okom dubrovačke vlasti.

⁵⁴ Biblioteca di Fra Innocenzo Ciulich ... , Zara 1860, br. 763 i stari interni br. 1200.

⁵⁵ Bilješka preuzeta od Zdenke Marković; Marin Držić. *Pjesni razlike*, Dubrovnik, 1731, Arhiv JAZU, Ib 53, str. 83-84.

⁵⁶ Marković, Zdenka, nav. dj., str. 359.

2.3. Kontrola državne vlasti

Niko Đivanović⁵⁷ piše o dramatičnom događaju iz 1620. godine iz kojeg možemo zaključiti da su neke redovnice u samostan došle pod prisilom. On navodi kako je redovnica Agneza Benešica zapalila samostan sv. Klare, nakon čega su je zatvorili u tamnicu iz koje je uspjela pobjeći. Popuštanje discipline i neposlušnost redovnica javljali su se i prije 17. stoljeća i sa sobom su donijeli ozbiljne posljedice. Jedan od ranijih poznatijih događaja iz 15. stoljeća tiče se „neznane kaluđerice sv. Klare“ i „popa Av....., koji je bio raskalašena života“. Đivanović⁵⁸ navodi kako je svećeniku uspješno pošlo za rukom da zavede redovnicu te je našao način da ona pobjegne iz samostana. Doznalo se za njihov plan i svećenika su, kao i njegove suradnike, odveli u tamnicu, a redovnica je bila zatvorena u tvrđavi Lovrijenac iz koje je pobjegla te se o njoj više ne govori. Godinu nakon tog događaja zabilježen je sličan primjer neposluha „sa kaluđericom parvulom“⁵⁹. Sve to dovelo je do naredbe senata iz 1433. godine kojom se želi spriječiti neprijatelja da „ljudsku narav podbada i neprestano nalijeta i s njom se bori (...) koji nigda ne prestaje da je draži, napastuje i goni, da radi protiv zapovijedi Svemogućega, a nadasve podbada one osobe, koje su uliegle u manastir i obećale da će osluživati zavjet posluha, siromaštva i čistoće...“⁶⁰. Dalje se nabrajaju mjere prema kojima je oko samostana trebalo izgraditi zid, rešetkama zatvoriti prozore soba, samostanske kapele, vinice i gnječilišta i veliki prozor kuhinje. Također je trebalo ukloniti balkon i smanjiti rupe u kuhinji i na podu kroz koje se moglo ući. Uz fizičko zatvaranje samostana nakon kojeg će redovnice zaista biti „mrtve za svijet“, sve osobe koje rade u samostanu i oko njega, a nisu vezane za samu službu redovništva, također su trebale boraviti izvan njega. Isto se odnosilo i na kapelane i liječnike koji su, kada bi došli u samostan, morali biti u pratnji opatice. Da je dubrovačka vlada sve više stavljala pod svoj nadzor i ona pitanja koja su se ticala nadležnosti Crkve jasno pokazuje posljednji, 15. članak naredbe: „Prestupnike ovih određenja knez ili Malo vijeće mogu kazniti kako im se bolje svidi.“⁶¹ Sve to vlada je poduzimala jer su im „čestitost, dobar glas i svetost života redovnica bila važna kao i njihova vlastita čast.“⁶² Kako je vlada upravljala i manipulirala crkvenim kanonom pokazuje i sama namjena samostana sv. Klare,

⁵⁷ Đivanović, Niko. *Stanovi redovnica i trećoretkinja u starom Dubrovniku*. Dubrovački list 47 (24. 12. 1926.), str. 3.

⁵⁸ Vučetić, Antun. *Manastir sv. Klare u Dubrovniku XV. vijeka*. Dubrovnik 18 (26. 3. 1925.), str. 1.

⁵⁹ Isto, str. 2.

⁶⁰ Isto, str. 3.

⁶¹ Isto, str. 3.

⁶² Janeković Römer, Zdenka. 2003., nav. dj., str. 38.

koji je bio isključivo za plemkinje. Takvo diskriminiranje pučanki i isticanje staleških razlika, koje je poticala vlast, prevladalo je nad univerzalnošću Crkve. Vlada je također preuzela kontrolu i nad prihodima ženskih samostana. Naime, miraz se, osim za udaju, davao i za novu redovnicu, no on je bio mnogo manji i skromniji. Tzv. „dumanjska dota“ uključivala je „manju svotu novca i osnovne potrepštine redovničke novakinje – odjeću, krevet i molitvenik.“⁶³ *Veliko vijeće* smatralo je i taj iznos prevelikim te su nekoliko puta ograničavali njihov miraz što je snižavalo ionako loš životni standard redovnica.

Osobito je bila teška situacija redovnica u samostanima nakon potresa 1667. godine. O njihovoj oskudici i o odnosu ženskih samostana s vladajućima saznaje se u zapisnicima Vijeća umoljenih iz 17. i 18. stoljeća. Redovnice su, iz triju obnovljenih samostana, slale molbe u kojima se najčešće žale na lošu obnovu samostana, neimaštinu i prenapučenost.⁶⁴ U jednoj od molbi, u kojoj zahtijevaju uklanjanje zida, očituje se određena međusobna uvjetovanost i povezanost redovnica i vlasti. One, naime, od njih traže materijalnu pomoć, ali im zauzvrat obećavaju da će moliti Boga da gledaju svoje neprijatelje poražene, a do tada će oni “u slobodi gospodovati dokle kami na kamenu“. Također su se, u mnogim svojim molbama, redovnice oslanjale na svoje obiteljske veze, pozivajući se na utjecajne očeve, braću i ostale članove obitelji. Takva je jedna molba iz 1702. godine redovnica samostana sv. Marije u kojoj su, tražeći pomoć u hrani, žitu ili novcu⁶⁵, također navele da „sa sviem sarzem molimo vas uccinite nami varhu svieh siromaha naipotrebniem vasciem kghierami, vasciem sestrami, i rodizam, koie satvorene megghi ceter mira utieciuse ovo godiscte na vascie Milosarghie, ne za sciviet u obilnosti, ma sa nescto s kruhom samiem...“.⁶⁶

Sačuvane molbe vrijedni su dokumenti u kojima se daje uvid u lošije životne uvjete redovnica i u manjkavost obnove samostana, a Marković u tome vidi i jedan „topli, blizi, gotovo porodični odnos dumana prema ocima Republike“. ⁶⁷ To je očito i iz jedne molitve što se nalazi u *Zbirci privatnih dumanskih pobožnosti*⁶⁸, a u kojoj se mole za „navlastito ovi Grad i Gospodu našu“, no moguće i da je to bio jedan od načina na koji su redovnice željele postići svoj cilj. Također, iz molbi se da naslutiti i ponešto o obrazovanju redovnica. Molbe su, uglavnom, pisane na hrvatskom, dok su redovnice samostana sv. Katarine Sijenske češće slale i pisale na

⁶³ Janeković Römer, Zdenka. 2003., nav. dj., str 36.

⁶⁴ Fulurija Vučić, Minela, nav. dj., str. 84.

⁶⁵ Isto, str. 85.

⁶⁶ Bilješka preuzeta od Fulurije Vučić, Minele; *Cons. Rog.*, sv. 137, ff. 182-183.

⁶⁷ Marković, Zdenka, nav. dj., str. 365.

⁶⁸ Brlek, Mijo, nav. dj., rkp. 10 (Čulić 122).

talijanskom jeziku, što ukazuje na činjenicu da su neke od njih bile pismene, ali i da su se neke znale služiti talijanskim jezikom. I u prethodnim stoljećima zabilježeni su rijetki primjeri redovnica u Dubrovniku koje su, uz hrvatski, poznavale i talijanski te latinski jezik, no redovnice su ipak najčešće bile nepismene i neobrazovane te su poznavale samo hrvatski jezik, i to onaj domaći, dubrovački.

Tako se od 15. stoljeća i nadalje kod redovnica javlja potreba za knjigama na materinskom, hrvatskom jeziku koje one mogu razumjeti. Uskoro mnogi redovnici i književnici počinju rukopise i knjige posvećivati i pisati redovnicama u dubrovačkim ženskim samostanima.

3. Knjiga u ženskim samostanima

Ako izuzmemo rijetke primjere plemkinja koje su putovale u Italiju i tako učile talijanski jezik ili imale privatne učitelje, žene u Dubrovniku najčešće nisu razumjele niti čitale knjige na stranim jezicima.⁶⁹ Živjele su između četiri kućna zida, bile zatvorene i strogo odgajane, no ipak postoje različiti podaci koji nam ukazuju na to da su neke dubrovačke žene stjecale određeno obrazovanje. Tako je dubrovačka sredina iznjedrila nekoliko obrazovanih žena za koje se navodi kako su uspješno govorile talijanski jezik, poznavale latinski pa i francuski. Slavica Stojan, primjerice, piše o plemkinji Mariji Giorgi Bona koja je, živeći u 18. stoljeću, u svome salonu okupljala mnoge tadašnje umjetnike i intelektualce te je poznavala latinski, francuski, talijanski, engleski i njemački jezik⁷⁰, a obrazovane Dubrovkinje spominje i Le Maire u svome izvještaju⁷¹ iz 18. stoljeća. No, podaci o pismenim i učenim ženama u Dubrovniku javljaju se i nekoliko stoljeća ranije. Tako Francesco Maria Appendini⁷² spominje Nikoletu Gučetić (Gozze), vrlo učenu, ali i razboritu plemkinju još iz 14. stoljeća. Osim što je imala zavidno znanje za ženu toga vremena, posjedovala je i mnoga nepokretna dobra koja je poklonila dubrovačkim redovnicama dominikankama. U sačuvanim se zapisima mogu pronaći podaci i o iznimnim obrazovanim redovnicama, poput Nikolette Rastić iz dubrovačkog dominikanskog samostana sv. Mihajla, koja je živjela u 16. stoljeću te se navodi kao vrlo učena plemkinja, a osobito se isticalo njezino poznavanje latinskog jezika.⁷³ Po pitanju pismenosti žena, Stipčević navodi kako je u ženskim samostanima bila drukčija situacija jer je svaki od njih morao imati određen broj redovnica koje su bile pismene i koje su mogle čitati svete knjige, što je bilo važno za održavanje vjerskog života u samostanskoj zajednici.⁷⁴

To potvrđuju i otkriveni molitvenici na narodnom jeziku iz 14. i 15. stoljeća koji su im bili namijenjeni. Tzv. *Vatikanski hrvatski molitvenik* najstariji je hrvatski poznati molitvenik, a pronašao ga je Franjo Rački 1859. godine u Vatikanu te se smatra da je nastao u Dubrovniku u

⁶⁹ Stipčević, Aleksandar. *Socijalna povijest knjige u Hrvata*, knjiga II. *Od glagoljskog prvotiska (1483) do hrvatskoga narodnog preporoda (1835)*. Zagreb: Školska knjiga, 2005., str. 188.

⁷⁰ Stojan, Slavica. U *salonu Marije Giorgi Bona*. Dubrovnik: HAZU, 1996., str. 134.-151.

⁷¹ Ljubić, Šime. *Izvještaj gosp. la Maire, francezkoga konzula u Koroni, o Dubrovačkoj Republici*. Starine, knj. 13, Zagreb 1881., str. 104.

⁷² Appendini, Francesco Maria. *Povijesno-kritičke bilješke o starinama, povijesti i književnosti Dubrovčana*. Dubrovnik: Matica hrvatska, 2016., str. 231.

⁷³ Marković, Zdenka, nav. dj., str. 40.

⁷⁴ Stipčević, Aleksandar. *Socijalna povijest knjige u Hrvata*, knjiga I. *Srednji vijek*. Zagreb: Školska knjiga, 2004, str. 200.

14. stoljeću. S obzirom na sadržaj i ustroj, pretpostavlja se da je knjiga namijenjena nekoj redovnici samostana Sv. Klare, a Rački je zapisao: „Molitvenjak ovaj po mom mnijenju bio bi najstariji spomenik hrvatski svoje vrsti.“⁷⁵ Početkom 20. stoljeća Vatroslav Jagić otkrio je još jedan *Vatikanski hrvatski molitvenik*, nastao najvjerojatnije krajem 15. stoljeća u Dubrovniku ili njegovoj okolini. Pronađen je i najstariji tiskani *Hrvatski molitvenik* pisan narodnim jezikom, koji je bio namijenjen potrebama muških i ženskih dalmatinskih samostana. S obzirom na dominirajuću rukopisnu kulturu koja je prevladavala u ranonovovjekovnom Dubrovniku, zanimljivo je da je molitvenik bio tiskan. To dosta govori o njegovoj važnosti, ali i nedostatku te potrebi takvog štiva u samostanima.

Važnu ulogu u formiranju specifične ženske čitateljske publike, kao i u širenju vjerskopoučne knjige, odigrao je Tridentski koncil održan sredinom 16. stoljeća. Naime, puk je u to vrijeme bio poprilično neuk i praznovjeran te je Crkva smatrala da bi ga trebalo, prije svega, vjerski educirati te opismeniti i omogućiti mu pristup knjigama koje promiču kršćanske vrijednosti. Katolička obnova podrazumijevala je i reevangelizaciju, produbljivanje i učvršćivanje vjere, kao i podložnost Crkvi i njezinim zakonima. Također se u doba protureformacije obnavlja i srednjovjekovni kult svetica te se na taj način u katoličku obnovu uključuje i ženski svijet. Općenito se veća pozornost daje ulozi žene u društvu pa se tako i knjige počinju prilagođavati potrebama i zahtjevima ženske populacije. U vezi sa spomenutim protureformacijskim odlukama i obnovom kulta djevice, sve se više u knjigama u kojima se spominju žene veliča i glorificira djevičanstvo. Kršćanska zajednica pokazivala je veliko poštovanje zbog najveće i najvrjednije žrtve te mnogi književnici počinju sudjelovati u afirmaciji kulta ranokršćanskih djevice. Zbornik hagiografija Šibenčanina Fausta Vrančića, *Život nekoliko izabranih divic*, jedna je od takvih knjiga. Početkom 17. stoljeća djelo je tiskao i poklonio redovnicama, a napisao ga je na biranom pučkom jeziku. Riječ je o jedinom njegovom djelu na hrvatskom jeziku, a odlučio se na taj korak jer je bio svjestan da redovnice nisu znale čitati drugi jezik. Knjigu je napisao jednostavnim i lijepim stilom te, iako ju je posvetio „poštovanim opaticami i ostalim redovnicam monastira s. Salvatora u Šibeniku“⁷⁶, bila je namijenjena svim redovnicama koje su je mogle čitati.

U duhu katoličke obnove, poticanjem i skretanjem pažnje na novi ženski čitateljski sloj, sve veći broj književnika počeo je djela pisati i posvećivati ženama. Praksa pisanja i poklanjanja

⁷⁵ Fancev, Frano. *Ciro Giannelli, »Vatikanski hrvatski molitvenik i Dubrovački psaltir. Dva latinicom pisana spomenika hrvatske proze 14 i 15 vijeka.«* Zagreb: JAZU, 1934.

⁷⁶ Stipčević, Aleksandar, nav. dj., str. 194.

knjiga ženskim samostanima nije bila prisutna samo u dalmatinskim primorskim krajevima, već su i na dubrovačkom području mnogi književnici i pjesnici počeli pisati za redovnice. Od sredine 16. stoljeća, točnije nakon Tridentskog koncila, može se jasnije pratiti nastanak književnosti koja je namijenjena ponajprije, ili čak i isključivo ženama.

Prvu knjigu tiskanu na hrvatskome jeziku njima namijenjenu napisao je Bazilije Gradić 1567. godine. U posveti već spomenute knjige *Libarce od djevtva i djevičkoga bića* navodi se da je napisana za redovnice i njegove sestre po Isusu Kristu „Mandalieni Gučetić, i Pauli Gradić u Suetu Klaru“ te dalje objašnjava: „pristojno mi se vidjelo, da budući Vi Djevice, od istoga vam Dievtva štogod sklopim, i, u pismo, na vaš Duhovni razgovor, i napredak, postavim.“⁷⁷

Brojne knjige posvećene dubrovačkim ženama, pa tako i redovnicama, napisao je isusovac Bartol Kašić. Stipčević navodi kako je Kašić posebnu pozornost usmjerio na utjecajnije gospođe i supruge bogatih dubrovačkih plemića s ciljem da učvrsti svoj položaj u zatvorenom i opreznom dubrovačkom društvu.⁷⁸ U trinaest godina koje je proveo u Dubrovniku, Kašić je držao propovijedi i pisao svoje nabožne knjige na narodnom jeziku, što ga je približilo ženskoj publici, koja je najčešće jedino takav govor i jezik razumjela. U Rimu 1613. godine izdaje *Način od meditacioni, i molitve koja se čini pametju našom*, a posvećuje ju Agati Bunić i ostalim redovnicama dubrovačkog benediktinskog samostana sv. Marka.⁷⁹ Može se naslutiti da je Kašićeva posveta redovnicama reakcija na njihove prethodne molbe i potrebe, što se da iščitati iz uvodnih riječi: „Željele ste, da se u Stampi očituje ne samo vami ma: i družijem Dumnam od Reda Sfetoga Benedikta vašega, i od S. Dominika, i Frančeska, pače i sfijem Krstjanom, ne mogući se rukopisi lasno imati, ni legati...“⁸⁰ Znajući da im je lakše čitati tiskani tekst, slično piše i u *Životu sv. Ignacija* u posveti Anici Đilatić: „Uzdam se da će i tebi i onijzijem općeno koji talijanski jezik ne razumiju i mučno rukopisima mogu pročitati, pismo ovo štampano našim jezikom biti draže i lašnje kada ga uzbudete štiti.“⁸¹ Kašićeva primjedba kako se rukopisi ne mogu lako nabaviti ni čitati ukazuje na činjenicu da je postojala svijest o prednostima tiskanog izdanja, iako su Dubrovčani bili naviknuti na rukopisne knjige. Kao vrsni jezikoslovac iskoristio je priliku da na kraju knjige *Nauk za dobro pisati Slovinski, i lasno pročitati ovo Libarce*⁸² doda pojednostavljenu „bukvicu“ i glavna pravopisna pravila prethodno

⁷⁷ Gradi, Bazilije, nav. dj.; Transkripcija Zdenka Marković (1970, 371)

⁷⁸ Stipčević, Aleksandar, nav. dj., str. 148.

⁷⁹ Fulurija Vučić, Minela, nav. dj., str. 94.

⁸⁰ Marković, Zdenka, nav. dj., str. 372.

⁸¹ Stojković, Marijan. Bartuo Kašić D. I. Pažanin (1575-1650). Zagreb: RAD JAZU 220, 1919, str. 226.

⁸² Isto, str. 372.

navedena u njegovoj gramatici, kako bi redovnicama olakšao njihovo učenje pravilnog čitanja i pisanja. U knjizi *Perivoj od djevstva*, također posvećenoj Agati Bunić i svim ostalim benediktinkama samostana sv. Marka, Kašić uzvisuje redovnički poziv te se pokazuje kao veliki zagovornik samostanskog života. On, naime, govori kako su redovnice „djelom ukazale svijetu da je bolji, srećniji, i plemenitiji život Djevičanski Djevica posvećenijeh Bogu, nego život mladica Udanih”⁸³. U predgovoru drugog izdanja istog djela Kašić objašnjava da je djelo odlučio napisati pametnim i pobožnim redovnicama kako bi im ono služilo kao „ogledalo, i zrcalo pričisto“ u tadašnjem vremenu kada se veliča sve tjelesno i zemaljsko. Redovnicama „Mariji, Orbi, i Kati Djevojčicam Sorkočević, Kćerima duhovnijem v Isukrstu“ Kašić je, 1637. godine, posvetio *Život svetoga Franceska Saverija*⁸⁴, a još jednoj dubrovačkoj gospođi namijenio je *Život Gospodina našega Isukrsta*, koji je tiskan zajedno sa *Životom pričiste Bogorodice vazda Dvice Marije*. Još je bilo takvih posveta i od drugih književnika, a to potvrđuje i Rafo Bogišić, koji piše o Kašićevim posvetama i predgovorima namijenjenim redovnicama.⁸⁵ Bogišić tvrdi kako je takva praksa pisanja ženskom svijetu u samostanima bila prisutna i prije Kašića te on takvu djelatnost naziva „jednim fenomenom“ koji je zavladao u hrvatskoj kulturi.

Unatoč većem broju nabožnih knjiga koje su slali u samostane, u Dubrovniku je problem s nestašicom knjiga na hrvatskom jeziku trajao sve do 18. stoljeća. O tome svjedoči Đuro Matijašević u svojem izvještaju „Informazione”⁸⁶. Spominjući redovnice, piše kako one nisu znale čitati, ali ni razumjeti što druge čitaju ako knjiga nije bila na hrvatskom jeziku, a često su im pristizali rukopisi na talijanskom ili latinskom jeziku. Koje sve rukopise i koliko njih su redovnice u dubrovačkim ženskim samostanima posjedovale teško je danas sa sigurnošću utvrditi, ali određena predodžba i približna slika toga može se pokušati konstruirati pomoću sačuvanih rukopisa, kojih se najveći broj nalazi u Knjižnici Male braće u Dubrovniku.

Knjižnica Male braće u Dubrovniku je do potresa 1667. godine imala oko 7500 knjiga od kojih su najbrojniji bili upravo rukopisi.⁸⁷ Naime, na dubrovačkom području dugo je živjela praksa prepisivanja knjiga. Rukopisni medij svakako je imao svoje dobre strane koje su

⁸³ Marković, Zdenka, nav. dj., str. 372.

⁸⁴ Isto, str. 373.

⁸⁵ Bogišić, Rafo. *Čitajući posvete i predgovore u knjigama Bartola Kašića*. Dubrovnik: časopis za književnost, nauku i umjetnost (147), 1993, str. 151.

⁸⁶ Deanović, Mirko. *Đ. Matijašević o prilikama u Dubrovniku na početku XVIII v.*, Građa, knj. XI, Zagreb, str. 145-147, 1932.

⁸⁷ <https://leksikon.muzej-marindrzic.eu/knjiznica-male-brace/> (11.10.2020.)

Dubrovčani prepoznali: bio je neposredniji, brži i prikladniji medij od tiskane knjige.⁸⁸ Dodatni razlog koji je poticao širenje rukopisne knjige bio je i nedostatak tiskare na dubrovačkom području. Naime, Venecija je prva tri stoljeća nakon izuma tiska bila važno europsko tiskarsko središte te je oko 700 hrvatskih knjiga tamo bilo otisnuto. Tek krajem 18. stoljeća, kada venecijansko tiskarstvo upada u krizu, u mnogim hrvatskim gradovima osnivaju se tiskare pa tako i u Dubrovniku, 1783. godine.⁸⁹

Svakako, nije neobično da je u ženskim samostanima bila razvijena svijest o važnosti rukopisa i knjiga jer se općenito u Dubrovniku u velikoj mjeri njegovala pisana riječ. Tako je još početkom 16. stoljeća dubrovačka vlast imala namjeru sagraditi javnu knjižnicu koja bi bila dostupna svim Dubrovčanima. Ideja o javnoj knjižnici bila je poprilično napredna za vrijeme kada su se one osnivale uglavnom u sklopu samostana,⁹⁰ a takve samostanske knjižnice bile su važne i u dubrovačkoj sredini. Koliko su i redovnici u Dubrovniku, koji su često pisali rukopise za ženske samostane, brinuli o knjizi najbolje govori bilješka knjižničara Male braće fra Vitala Andrijaševića nakon potresa:

Ne mogu se sjetiti knjižnice, a da mi se oči ne orose suzama, na koje uređenje sam utrošio osam godina. Knjižnice sa 7 500 svezaka iz svakog područja književne djelatnosti ljudskog duha. Ovdje su bili sakupljeni izabrani dragulji starijih, a nije manjkalo ni glavnih poznatih djela modernih; sve je ovo okruživala kruna dragocenih slika; po sredini je bio smješten arhiv pun dokumenata i spisa bilo kojeg vremena, a sve to uništi neprijatelj oganj.⁹¹

Otprilike dva desetljeća nakon spomenutog kobnog potresa iz 1667. godine, obnovljena je nova knjižnica u samostanu Male braće u Dubrovniku. Naime, požar nakon potresa uništio je veliki broj knjiga i rukopisa, no zahvaljujući poduzetnosti redovnika, njihovom marljivom prepisivanju i nabavljanju knjiga, do danas je prikupljeno i sačuvano preko 3500 rukopisa, koji se nalaze u posebnom prostoru rukopisnog arhiva. Koje sve rukopise knjižnica posjeduje najviše se saznaje iz sastavljenih kataloga. Prvi poznati katalog pod nazivom *Katalog knjižnice samostana Male braće u Dubrovniku*⁹² napisao je Alojzije Ćurčija 1838. godine. Nakon njega

⁸⁸ Plejić Poje, Lahorka. *O rukopisnoj kulturi u ranonovovjekovnom Dubrovniku*. *Poznanske Studia Slawistyczne* (2084-3011) 14, 2018., str. 192.

⁸⁹ Hebrang Grgić, Ivana. 2018. *Kratka povijest knjižnica i nakladnika*. Ljevak: Zagreb, str. 136.-137.

⁹⁰ Isto, str. 77.

⁹¹ O Knjižnici Male braće nakon potresa:

<https://www.facebook.com/386560811386877/photos/knji%C5%BEnica-samostana-male-bra%C4%87e-spominje-se-u-povijesnim-izvorima-od-15-stolje%C4%87a-/404571399585818/> (29.9.2020.)

⁹² Danas se katalog nalazi u arhivu Knjižnice samostana Male braće pod brojem 328.

je Augustin Kaznačić 1860. godine izdao katalog Inocenta Čulića pod imenom *Biblioteca di fra Innocenzo Ciulich nella libreria de' RR. PP. Francescani di Ragusa* / [redatto da Gio: Augusto Casnacich]. Najnoviji katalog napravio je Mijo Brlek 1952. godine s naslovom *Rukopisi Knjižnice Male braće u Dubrovniku*. Brlek je rukopisima iz Čulićeva kataloga dodijelio nove brojeve te ih je stručno opisao. U radu je korišten Brlekov katalog zbog preciznijeg i detaljnijeg opisa rukopisa. Međutim, obrađena su samo 293 rukopisa, što znači da postoje još mnogobrojni neistraženi rukopisi, koji tek čekaju stručniju obradu.

Iz Brlekova kataloga vidi se da je niz rukopisa bio namijenjen redovnicama. *Rituale Romano-Seraphicum*⁹³ svakako je jedan od najstarijih rukopisa za redovnice iz kataloga. Napisan je početkom 16. stoljeća i sav je na latinskom, osim četiriju molitava na hrvatskom jeziku, koje su naknadno dodane, što upućuje na to da su njima takve molitve nedostajale i bile potrebne, ali i da je rukopis bio u rukama redovnica. Postavlja se pitanje zašto je rukopis bio u njihovom vlasništvu, ako je tek manji broj redovnica znao latinski. Možda su redovnice molile napamet molitve na latinskom jeziku, bez razumijevanja ili su se njime koristile samo one obrazovanije.

Jednim od najljepših rukopisa, koji je pripadao dubrovačkim redovnicama dominikankama, smatra se dobro sačuvani *Zbornik psalama, crkv. pjesama i molitava*⁹⁴ iz 17. stoljeća. Prvi dio rukopisa pod nazivom *Rusa od novoga svieta* ističe se svojom ukrašenom naslovnom stranicom i brojnim vinjetama, a ostatak rukopisa su, uglavnom, prijevodi različitih crkvenih pjesama, psalama i molitava. Spominju se imena i dvojice poznatih dubrovačkih književnika, Sara Đživa Bunića i Stijepa Đurđevića, koji su preveli nekoliko duhovnih pjesama i psalama, a onda su redovnice dalje ukrašavale rukopise inicijalima i raznobojnim vinjetama⁹⁵.

Često upotrebljavan i važan bio je i *Priručnik razmatranja samostana sv. Klare u Dubrovniku*⁹⁶, za koji se gotovo sa sigurnošću može tvrditi da je izvorno dubrovačko djelo. Naime, osim čestih dubrovčanizama, priručnik sadržava razmatranja „na dan sv. Vlaha parca ovega grada“ (str. 163), i „na dan u koji se čini uspomena od trešnje“ (str. 184). Rukopis je služio za jačanje duhovnosti i kao pomoć u molitvi redovnicama samostana sv. Klare.

Najviše rukopisa namijenjenih redovnicama koji se spominju u Brlekovu katalogu posvećeni su razmišljanjima o molitvi za svaki dan u mjesecu ili služe kao duhovna okrpja.

⁹³ Brlek, Mijo, nav. dj., rkp. 14 (Čulić 352).

⁹⁴ Brlek, Mijo, nav. dj., rkp. 51 (Čulić 109).

⁹⁵ Isto, str. 69.

⁹⁶ Isto, rkp. 147 (Čulić 176).

Tako su dubrovačkim klarisama pripadali rukopisi: *Način za bogoljubno svetkovati sedam glavnih svetkovina bl. Djevice Marije*⁹⁷, *Djela bogoljubna*⁹⁸, *Sveta samoća od redovnica*⁹⁹ i *Perivoj duhovni*¹⁰⁰.

Redovnicama samostana sv. Katarine Sijenske bila su namijenjena dva rukopisa koja sadržavaju molitve za svaki dan u tjednu i mjesecu. Njihovi rukopisi, kao i prethodni namijenjeni klarisama, usmjereni su molitvi i duhovnim promišljanjima, prilagođeni redovničkom načinu življenja. Također, mnogi rukopisi bili su devetnice ili trodnevne posvećene svecima, najčešće zaštitnicima njihovih samostana. Tako Brlek spominje rukopise koji sadržavaju devetnice posvećene sv. Diegu, sv. Petru Alkantarskom, sv. 'Vlahu', sv. Paskalu, sv. Franji, sv. Antunu, sv. Klari te Djevici Mariji.

Spominje se i nekoliko prijevoda djela tada poprilično popularnih u duhovnim krugovima. To su *Dumna u samoći*¹⁰¹ talijanskog književnika Petra Pinamontija, *Nasljeduj Krista*¹⁰² Tome Kempenca te *Provodič od redovnica*¹⁰³ Franje Saleškog. U redovničku lektiru ubrajale su se i knjige vjerskog sadržaja mnogih dubrovačkih književnika. Redovnice su tako čitale duhovnu liriku i prijevode psalama Ivana Gundulića, Ignjata Đurđevića, Stijepa Đurđevića, ali i različita crkvena prikazanja te ostala djela koja su zagovarala samostanski načina življenja.

Iz navedenih rukopisa može se zaključiti kako su redovnice u samostanima najviše posjedovale knjige prevedene na domaći hrvatski jezik, a čitale su knjige nabožnog sadržaja, poput molitvenika, propovijedi, duhovnih vježbi i rasprava. Jagić ističe važnu ulogu koju su odigrali ženski samostani poticanjem na pisanje i prepisivanje na narodnom jeziku:

Mi imamo podosta takovih regula i oficija takodjer za muške manastire – ali u njih vladaše isključivo glagolica pak uz nju i crkveni jezik, dočim su ženski manastiri, ako ne umah iz početka, a ono bar vrlo rano ono, što muški imadjahu u crkvenom jeziku, dobili u čistom

⁹⁷ Isto, rkp. 60 (Čulić 120).

⁹⁸ Isto, rkp. 63 (Čulić 128).

⁹⁹ Isto, rkp. 163 (Čulić 130).

¹⁰⁰ Isto, rkp. 175 (Čulić 172).

¹⁰¹ Brlek, Mijo, nav. dj., rkp. 62 (Čulić 132).

¹⁰² Isto, rkp. 74 (Čulić 154).

¹⁰³ Isto, rkp. 82 (Čulić 163).

narodnom jeziku hrvatskom. Odatle i veća važnost ovakvih književnih spomenika, kojih se izvor gubi u najdavnijoj prošlosti.¹⁰⁴

Govoreći o redovnicama kao čitateljicama, važno je razumjeti njihovu ograničenu slobodu kada je u pitanju čitanje knjiga. Kao što je iz sačuvanih rukopisa vidljivo, riječ je o izričito vjerskoj i nabožno-didaktičkoj literaturi, a Stipčević ju definira i kao „pučku vjersku knjigu“.¹⁰⁵ Također, treba imati na umu da je u Knjižnici franjevačkog samostana Male braće uglavnom sadržana ostavština klarisa pa je, zahvaljujući brizi redovnika, sačuvanija nego knjige i rukopisi iz benediktinskih i dominikanskih ženskih samostana. Tako se može steći pogrešan dojam kako se u ostalim dubrovačkim ženskim samostanima nije vodila briga o knjigama, a umjesto toga, trebalo bi na primjeru sačuvanih rukopisa redovnica klarisa pretpostaviti da je slična praksa bila i u ostalim ženskim samostanima, osobito kod dominikanki, čiji red je poznat po poticanju proizvodnje knjige i osnivanju knjižnica.¹⁰⁶ Svakako, može se zaključiti da su dubrovačke redovnice, kao i njihova okolina, cijenile i njegovale knjižnu kulturu.

Osim svećenika i dubrovačkih književnika, često su redovnicama u samostanima knjige poklanjali i članovi obitelji. Na taj način redovnice su posjedovale i u svojem vlasništvu imale darovane nabožne knjige. I kod ostalih dubrovačkih žena svjetovnjakinja javljali su se slučajevi onih koje su postajale vlasnicama većeg broja knjiga i knjižnica. To je osobito bilo prošireno u Italiji, pa se tako spominje ime Ivane della Croce Illirica, a u Dubrovniku se, kao vlasnice većeg broja knjiga, ističu Anica Bošković i Marija Giorgi Bona.¹⁰⁷ Iako su živjele izvan samostana, knjige koje su one čitale bile su, uglavnom, nabožnog i kršćansko-didaktičkog sadržaja te se nisu puno razlikovale od onih koje su čitale i posjedovale redovnice. Do danas su najviše sačuvani i otkriveni rukopisi koje su posjedovale redovnice samostana sv. Klare, a zanimljivo je da postoji nekoliko rukopisa koji imaju navedene konkretne vlasnice i adresate.

U navedenim rukopisima iz kataloga Mije Brleka spominju se imena sedam dubrovačkih redovnica koje su posjedovale određene nabožne knjige u samostanima. Pisano bilježenje ženskih imena u onom vremenu bilo je iznimno rijetko i uglavnom se oskudni podaci o ženama mogu pronaći u oporukama i sličnim dokumentima. Čak se i u slučaju žendibe, uz ime supružnika, najčešće bilježilo samo prezime roda iz kojeg žena dolazi, bez spominjanja njenog imena. Stoga je ovakav pisani trag imena redovnica iznimno važan, osobito ako se u

¹⁰⁴ Jagić, Vatroslav, *Ogledi stare hrvatske proze. I. Život sv. Katarine*, Starine, I, Zagreb 1869, str. 216-217.

¹⁰⁵ Stipčević, Aleksandar, nav. dj., str. 193.

¹⁰⁶ Stipčević, Aleksandar. *Povijest knjige*. Zagreb: Matica hrvatska, 2006.

¹⁰⁷ Stipčević, Aleksandar. 2005., nav. dj. str. 192.

obzir uzme činjenica da je riječ o gotovo jedinom sačuvanom podatku koji govori da su one uopće postojale i živjele u određenom vremenu.

Četiri rukopisa, koja su namijenjena četirima redovnicama, napisana su istom rukom. Očito je neki redovnik ili književnik ciljano htio obogatiti knjižnicu ženskog samostana sv. Klare i u malom je vremenskom razmaku tijekom prve polovice 18. stoljeća redovnicama Mariji

Bucchi¹⁰⁸, Heleni Červi¹⁰⁹, Serafini Tudisi¹¹⁰ i Mariji Stulli¹¹¹ poklonio devetnice posvećene različitim svecima i napisane narodnim jezikom. Osim u jednom od tih rukopisa pod nazivom

¹⁰⁸ Plemićki rod Bucchia podrijetlom je iz Kotora, a jedan ogranak roda doselio se u Dubrovačku Republiku u 14. stoljeću zbog zasluga na srpskom dvoru. Rod, koji ionako nije bio mnogobrojan, teško je stradao u potresu 1667. godine, u kojem je poginuo Marijin pradjed Marin-Sekundo, njegova supruga i troje djece. Spominju se trojica preživjelih sinova, Đuro (1646.-1723.), Marin i Vladislav. Đuro je jedini imao potomka, sina Sekunda (1672.-1754.), za kojeg se navodi kako je imao dvojicu sinova: Balda koji je 16 puta bio imenovan knezom Republike te benediktinca Alfonsa-Melkiora. S obzirom na godinu 1736. koja se navodi u rukopisu u kojem je zapisano ime Marije Bucchie, očito je da je Đuro bio Marijin otac te da je imala dvojicu braće, Balda i Alfonsa-Melkiora, a nije zabilježeno je li imala i sestre. Zanimljiv je podatak da se njezin brat Baldo godine 1802. oženio seljankom iz obitelji Milanović te je umro 1807. godine bez potomaka, čime je rod Bucchia izumro. Narušavanje endogamije njegovom ženidbom sa seljankom u prijašnjim je godinama u Dubrovačkoj Republici bilo nezamislivo. U tom se podatku može uočiti da je slabljenje moći Republike bilo sve izraženije kako se približavao njezin kraj, a usporedno s njezinim propadanjem polako su se gasili i plemićki rodovi, stupovi ustroja i vlasti Dubrovačke Republike. Posljedice slabljenja moći Republike sigurno su se osjećale i u ženskim samostanima, koje su na više načina bile povezane s vlastima. (Vekarić: 2012, 146-151)

¹⁰⁹ Rani plemićki rod obitelji Čereva (Cerva), kojem je pripadala redovnica Helene Červa čije se ime nalazi na prvoj stranici rukopisa *Devetnica na čast sv. Franje, sv. Antuna i sv. Klare*, iz Bosne je došao u Dubrovnik oko 1200. godine te nije imao značajniju političku ulogu u Dubrovačkoj Republici. Pretrpjeli su velike gubitke u epidemijama i potresu iz 17. stoljeća, u kojem je stradao i Martolica Marinov (1613.-1667.). On je imao petoricu sinova koji su se, bez očeve stege, ponašali razuzdano i problematično te su neki od njih bili osuđivani u tamnici. Redovnica Helene Červa najvjerojatnije je kći Antuna (1654.-1707.), jednog od petorice sinova. Redovnica je imala i trojicu braće, Martolicu, Luku i Orsata, koji je ujedno bio i posljednji knez Dubrovačke Republike 1807. godine. Nema podataka o ženskom dijelu obitelji te se ne može utvrditi je li imala i sestre. (Vekarić: 2012, 170-172)

¹¹⁰ Ime „Sor M.ª Serafina Tudisi“ zabilježeno je na prvoj stranici rukopisa *Devetnice i trodnevnic na čast bl. Djevice Marije*. Malobrojan, ali dugotrajan vlasteoski rod Tudisio u Dubrovniku se nalazi od 1200. godine. Prema obiteljskom stablu, redovnica Serafina pripadala je *casati* (obiteljskoj grani) obitelji Kepetić. Njezin otac Frano Marinov (1677.-1748.) bio je poklisar harača u Istanbulu i imao je petoricu sinova. Jedan od njih, isusovac Toma, umro je 1797. godine kao posljednji muški potomak, a smrću Nike, supruge jednog od sinova, Miha-Antuna, godine 1825. ugasio se rod Tudisio. (Vekarić: 2012, 315-317)

¹¹¹ Redovnici Mariji Stulli pripadao je rukopis *Devetnica na čast Paskala*, inače prijepis istog rukopisa koji je pripadao redovnici Mariji Bucchi. Prema podacima Mije Brleka (Brlek: 1980), Marija Stulli, tj. Stulići pripadaju dubrovačkim građanskim obiteljima od 15. do 19. stoljeća. Uglavnom su bili ekonomski dobrostojeći s mnogobrojnim rodbinskim i poslovnim vezama. Marijin otac bio je drvodjelac Marko Stulli (1686.-1736.), a majka Jele rođ. Šimunović (1700.-1771.). Najstariji brat bio je Gjivo Dominik, a slijede ga braća Mihajlo Antun, Petar, koji je umro malo nakon rođenja i Ivo. Posljednja rođena u obitelji bila je Marija Stulli, koja je umrla u ranoj

Devetnica na čast sv. Paskala, ime redovnice Marije Bucchie spominje se u naslovu još jednog rukopisa iz 1736. godine: *Nacin / sà boggogljubno svetkovati / sedam poghlatitieh / svetkovina / Mariae Prisvete Dieve / Prinesen is Italianskoga ù / Slovinski Jesik, / godiscta / MDCCXXXVI / . Ad Usum Sor Mariae Bucchia*.

U rukopisu *Nasljeduj Krista* Tome Kempenca u „Svarhi“ se spominje godina 1639. Na koricama je zabilježeno da je to „libri de Orsato Sorgo“, a na sljedećoj nepaginiranoj stranici: „Questo libro di Maria Sorgo in Sorgo“. Zatim se na posljednjoj stranici ponavlja njezino ime i godina: „Maria, Maria di Marino Sorgo 1744 na 2. Aprila“, ali i ime još jedne redovnice, vjerojatno Marijine sestre Kate: „Catta di Marino Sorgo 1746“.¹¹²

Jedan od zanimljivijih potpisa nalazi se na 113. stranici *Zbirke privatnih dumanjskih pobožnosti*. Vjerojatno sasvim spontano i slučajno, svoj trag ostavila je redovnica Ana Nikole Gučetića¹¹³. Moguće da ona i nije bila vlasnica rukopisa već je samo iskoristila njegove prazne stranice kako bi učila i vježbala pisanje. Tako dva puta bilježi svoje ime: „Anna de Nicolo Gozze“ i „Anna Gozzi“, a iz rukopisa se, s obzirom na potez pera i oblik slova, može iščitati da ga je pisao netko tko nije bio pretjerano vješt u pisanju i tko to ne radi često (Slika 3.).

mladosti, u svojoj 22. godini života (1736.-1758.). Činjenica da je rukopis bio namijenjen Mariji Stulli koja nije bila plemkinja, a bila je u samostanu sv. Klare, ukazuje na promjene koje su uslijedile u dubrovačkim ženskim samostanima nakon potresa 1667. godine.

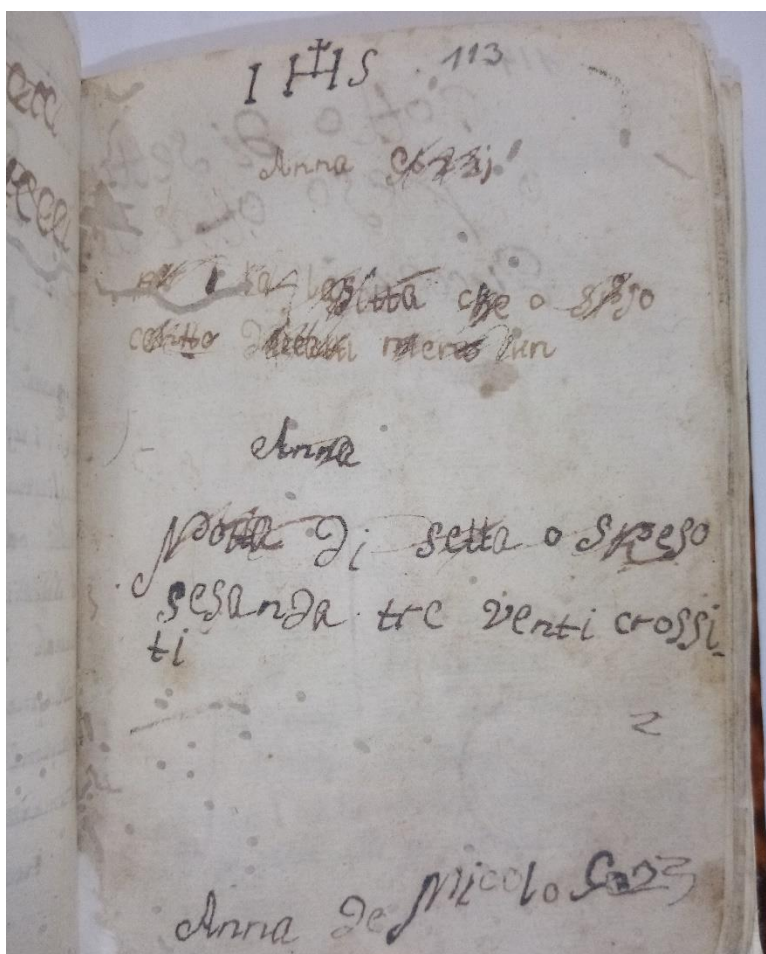
¹¹² Vlasteoski rod Sorgo (Sorkočević) u Dubrovnik je došao početkom 13. stoljeća i vjerojatno je podrijetlom iz Kotora. Biološki potencijal roda bio je jak te je u 16. stoljeću imao čak 24 *casate*. Nakon potresa 1667. broj obitelji znatno se smanjio te je u 18. stoljeću, kada su živjele i Marija i Kata Sorgo, broj *casata* spao na osam. Ne može se sa sigurnošću utvrditi kojoj od osam *casata* su redovnice pripadale, ali poznato je da su Sorkočevići u 18. stoljeću imali najveću društvenu i političku moć te se može pretpostaviti da su redovnice Sorgo zasigurno bile pripadnice utjecajnijih obitelji te moguće da su se određene povlastice osjećale i u njihovom boravku u samostanu. (Vekarić: 2012, 259-294)

¹¹³ Plemićki rod Goce (Gozze, Gučetić) od 12. stoljeća je predstavljao ogranak roda Pecorario, koji je u 8. stoljeću iz zaleđa Huma doselio u Dubrovnik. Imao je jednu od najznačajnijih uloga u političkom i gospodarskom životu Dubrovačke Republike, a s njezinim padom izumro je i rod, početkom 19. stoljeća. S obzirom na to da je redovnica Ana Gozze živjela u 18. stoljeću kada je bilo nekoliko *casata*, teško je pobliže odrediti njen obiteljski okvir. Tako su poznati jedino podaci koje nudi sam rukopis. Ana je boravila u samostanu sv. Klare, kojemu je rukopis pripadao te je očito u samostan ušla nepismena. U fazi nastanka rukopisa učila je pisati, a je li pisanje ikad do kraja svladala i je li jedan od prepisivanih sačuvanih rukopisa kasnije bio njezin, ne zna se. (Vekarić: 2012, 103-112)

Može se zaključiti kako su sve redovnice kojima su rukopisi bili namijenjeni bile iz utjecajnijih i važnijih dubrovačkih obitelji. Možda se upravo onaj koji je posvetio čak četiri rukopisa redovnicama klarisama iz nekog razloga htio udvoriti njihovim utjecajnim članovima obitelji, a moguće i da je kod navedenog redovnika ili književnika prevladala svijest o nedostatku knjiga na domaćem materinskom jeziku te je na taj način htio pridonijeti razvijanju književne produkcije na hrvatskom jeziku, ali i pomoći u obrazovanju dubrovačkih redovnica. Kako bilo, važan je trag koji se krije iza imena navedenih redovnica, ali treba razumjeti i da je to tek jedan mali dio onoga što su one čitale i posjedovale.

Osim što su rukopise posjedovale, obrazovanije redovnice, koje su poznavale latinski ili talijanski jezik, počele su same prevoditi i prepisivati tiskane knjige i rukopise, a iz sačuvanih rukopisnih izvora saznaje se da su se neke pismenije i obrazovanije redovnice okušale i u pisanju.

Slika 3. Potpis redovnice Ane Nikole Gučetića.

Izvor: Zbirka privatnih dumanjskih pobožnosti u Knjižnici Male braće u Dubrovniku

Ekskurs I.

Marko Marulić kao autor djela za redovnice

Važnu ulogu u razvijanju početaka ženske pismenosti imao je i Splitski Marko Marulić. Iako kao Splitski izlazi iz okvira ovoga rada, koji se bavi dubrovačkim samostanima, on je kronološki prvi autor na hrvatskom području kod kojega je zasvjedočeno da je pisao za žene, odnosno za redovnice. U književnosti je djelovao krajem 15. i početkom 16. stoljeća te su njegova djela ujedno i jedini dokaz aktivnog pisanja za žene iz tog vremena. Mogući razlog njegove posebne skrbi i pažnje usmjerene redovnicama otkrivaju nam njegove dvije poslanice upućene benediktinki i poglavarici samostana, Katarini Obirić, u kojemu je boravila i Marulićeva sestra.¹¹⁴ U poslanicama potiče na skromni život i čistoću tijela te Frano Fancev¹¹⁵ u njima uočava Marulićev topao i srdačan odnos prema redovnicama: „kad je završavao svoje poslanice, za svaku samostansku sestru on se tu raspituje, on im se i dvorno klanja i pozdravlja ih pa i ljubeznivo ih tješi da ustraju u svom teškom samostanskom životu.“¹¹⁶ Zanimljivo je da Marulić, učeni latinist i stihotvorac, poslanice piše u prozi i to na hrvatskom jeziku. Znajući da se obraća manje obrazovanoj publici piše pojednostavljenim stilom te pažljivo bira jezik: „To nije latinski kakvoga koristi kada se elegijskim poslanicama obraća pjesnicima i prijateljima. Jezik je to starohrvatski, čakavski, kakvoga žena i redovnica onoga vremena može razumjeti.“¹¹⁷ U nastavku je primjer triju Marulićevih pjesama na hrvatskom jeziku: *Anka Satira*, *Spovid koludric od sedam smartnih grihov* te *Poklad i korizma*, koje najbolje pokazuje kakvog su sadržaja te koju je funkciju imalo takvo redovničko štivo. Tako se monolog babe Rade u *Anki Satiri* može shvatiti kao argumentacija kojom opravdava, ali i potiče Anku na odlazak u samostan, a Anka na kraju zaključuje kako je bolje zaređiti se nego se udati, čime uvjerava čitatelje na prihvaćanje izrečene pouke.¹¹⁸ Cijela pjesma, dakle, za cilj ima nagovoriti djevojke da odaberu život u samostanu te se ona može razumjeti i kao panegirik redovničkom

¹¹⁴ Brezak-Stamać, Dubravka. *Marko Marulić benediktinki Katarini Obirić*. Kolo, br. 1-2, Zagreb: Matica hrvatska, 2013.

MH = Matica hrvatska. <https://www.matica.hr/kolo/386/poslanice-marka-marulica-benediktinki-katarini-obiric-22074/> (12.9.2020.)

¹¹⁵ Fancev, Frano. *Dvije poslanice Marka Pecinića (Marulića) benediktinki Katarini Obirića*. Građa za povijest književnosti hrvatske, XIII, 1938., str. 188.

¹¹⁶ Isto, str. 188.

¹¹⁷ Brezak-Stamać, Dubravka, nav. dj.

¹¹⁸ Bogutovac, Dubravka. *Katalog u zrcalu: srednjovjekovna mizogina pjesma „Ženska ljubav“ i „Anka satira“ Marka Marulića*. *Colloquia Maruliana* ..., XVIII (2009), 211-218, str. 214.

životu.¹¹⁹ Kolendić, govoreći o *Pokladu*, primjećuje kako „šala nije ono što je glavno u djelu, nego da se Marulić smiješnim služi kako bi bolje istakao moralne sentencije“¹²⁰, a Kukuljević¹²¹ i Vodnik¹²² slažu se da su pjesme *Poklad i korizma*, kao i *Spovid koludric od sedam smartnih grihov* bile namijenjene zabavi redovnika i redovnica u samostanu. Zanimljiva je i Slamnigova tvrdnja da su se *Poklad*, kao i *Anka Satira*, izvodili na pozornici, bilo da su se recitali ili pjevali.¹²³ Svakako, pišući i prilagođavajući svoja djela ženskoj čitalačkoj publici, Marulić je učinio veliki iskorak u smjeru razvoja hrvatske književnosti u kojoj i žene postaju aktivnim sudionicima u književnom stvaralaštvu i kulturnom životu.¹²⁴

¹¹⁹ Plejić Poje, Lahorka. *Anka Satira: o naslovu. Colloquia Maruliana*, XV (2006), 63-72, str. 70.

¹²⁰ Kolendić, Petar. *Marulićev »Poklad i Korizma«*, p. o. iz Novog doba od 25. II. 1925, Split 1925, str. 4.

¹²¹ Kukuljević Sakcinski, Ivan. *Marko Marulić i njegovo doba*, predgovor u knjizi *Pjesme Marka Marulića*, Zagreb: SPH, JAZU, 1869., str. 71.

¹²² Vodnik, Branko. *Povijest hrvatske književnosti*. Zagreb: Matica hrvatska, 1913, str. 112-113.

¹²³ Slamnig, Ivan. *Marko Marulić*, u knjizi *Marko Marulić, Judita, Suzana, Pjesme*, Zagreb: Matica hrvatska, 1970., str. 30.

¹²⁴ Fališevac, Dunja. 2002., nav. dj.

4. Književni rad redovnica

Podaci o književnom radu redovnica javljaju se nešto kasnije, najčešće od sredine 18. stoljeća. Na to su, svakako, utjecale okolnosti i nova atmosfera koja je prevladavala u Dubrovniku nakon spomenutog kobnog potresa iz 17. stoljeća. Prije potresa, točnije u renesansnom 16. stoljeću, pojavile su se prve žene na dubrovačkom području koje su počele pisati, uglavnom se ugledajući na trendove koji su dominirali u Italiji. Prve se spominju dvije obrazovane i učene Dubrovkinje, Mara Gundulić i Cvijeta Zuzorić, koje su svojom pojavom i zalaganjem za jednakost afirmirale ženu kao važnu javnu osobu.¹²⁵ Općenito u doba renesanse, kao odjek društvenog uspona žene u Italiji, raste njihov ugled te mnogi književnici pišu spise koji su sadržavali pohvalu žene. U tim okolnostima stvarale su i prve dubrovačke pjesnikinje na talijanskom jeziku, Julija i Nada Bunić. U takvom tipu literature koji je prevladavao u renesansi, gdje se ističu raskoš i ljepota žene, nije bilo mnogo prostora za književni rad redovnica. Njihovo je štivo, naime, zahtijevalo izričito nabožni sadržaj, u kojem se zaziralo od svjetovnih ideala te se okretalo duhovnosti i samoći.

Nakon kratkotrajnog javljanja navedenih pjesnikinja u renesansnom Dubrovniku, ženski književni rad utihnuo je i sve do 18. stoljeća nema podataka o ženama Dubrovkinjama koje su se okušale u pisanju. Jedan od mogućih razloga jesu gospodarske i društvene promjene koje su uslijedile u Dubrovniku nakon potresa 1667. godine i koje su se odrazile i na položaj žene u društvu. Naime, došlo je jedno novo doba, u kojem nestaje renesansne divinizacije žene i u kojem prevladavaju religiozne teme te djela vjerske namjene. Tada se na dubrovačkoj književnoj sceni pojavljuju tri žene pjesnikinje, pučanke iz uglednih dubrovačkih kuća, Lukrecija Bogašinović-Budmani, Marija Dimitrović-Bettera i Anica Bošković. Njihov rad sastojao se od vjersko-moralističkih djela nabožne tematike te su pisale djela na hrvatskom, narodnom jeziku, stilski jednostavna i naivna, ali, baš takva odgovarala su novijoj, ženskoj čitalačkoj publici. Pisale su djela biblijske tematike, najčešće kraća prikazanja i božićne ekloge. Takav tip literature bio je dosta bliži i sličniji onome koji se nalazio u ženskim samostanima, a moguće i da su redovnice u rukama imale upravo njihova djela.

¹²⁵ Stipčević, Aleksandar, nav. dj., str. 196.

4.1. Rukopisna ostavština redovnica

Nema nijednog sačuvanog dokaza iz srednjeg vijeka koji bi potvrdio da su se žene bavile prepisivačkim radom na dubrovačkom području, što ne znači da ga nije bilo, ali on je, svakako, ostao anonimn.¹²⁶ Kasnije, najčešće od 18. stoljeća, sačuvani su podaci koji ukazuju na to da su obrazovanje redovnice i same počele prepisivati rukopise pa ne čudi što Kolendić ženske samostane doživljava kao „žive prepisivačke škole“¹²⁷, osvrćući se na prepisivačku djelatnost dubrovačkih redovnica. Inače, prvi dokaz o prepisivanju rukopisa kod redovnica na hrvatskom području pojavljuje se u benediktinskom samostanu sv. Marije u Zadru. Riječ je o legendi o sv. Katarini, koju su benediktinke prepisale na narodnom hrvatskom jeziku u 15. stoljeću.¹²⁸ U to vrijeme često su se pisale legende o sveticama i njegovao se kult djevica. Tako je, primjerice, legenda o sv. Katarini obrađena u *Nauku krstjanskom za narod slovinski* Matije Divkovića, tematizira se i u već prethodno spomenutom Vrančićevom djelu, a motivi njezina djevičanstva i mučeništva javljaju se i u *Korčulanskoj pjesmarici*.¹²⁹ Sva spomenuta djela su, vrlo vjerojatno, bila dio svakodnevnog redovničkog štiva. U dubrovačkim ženskim samostanima nije sačuvan nijedan rukopis koji tematizira život sv. Katarine, ali je sačuvan jedan nepotpuni i od česte upotrebe oštećeni prijevod pod nazivom *Život majke Terezije Avilske*.¹³⁰ Životopis je napisala sama sv. Terezija, a na dubrovački jezik rukopis je preveo Miho Pucić u 17. stoljeću.

U svrhu izrade ovoga rada podaci o rukopisima koje su redovnice u Dubrovniku same prepisivale preuzeti su iz spomenutog Brlekova kataloga iz Knjižnice Male braće, koja je bila usko povezana sa samostanom sv. Klare pa stoga ne čudi činjenica da većina rukopisa pripada klarisama. S obzirom na to da nisu sve redovnice bile jednako obrazovane, to se očitovalo i u njihovim rukopisima koje su prepisivale (Slika 4.). Dok su jedni bili ukrašeni crtežima, bojama i raznim krivuljama, drugi su bili jednostavni, uredni i, što je bilo često, napisani imitacijom tiskanih slova radi lakšeg pisanja.¹³¹

¹²⁶ Stipčević, Aleksandar. 2004, nav. dj. str. 201.

¹²⁷ Kolendić, Petar. *Sestra Benedikta Gradić i jedna njena božićna scena*. Odštampano iz „Južnog pregleda“ god IX, Skoplje, 1934., str. 436-437.

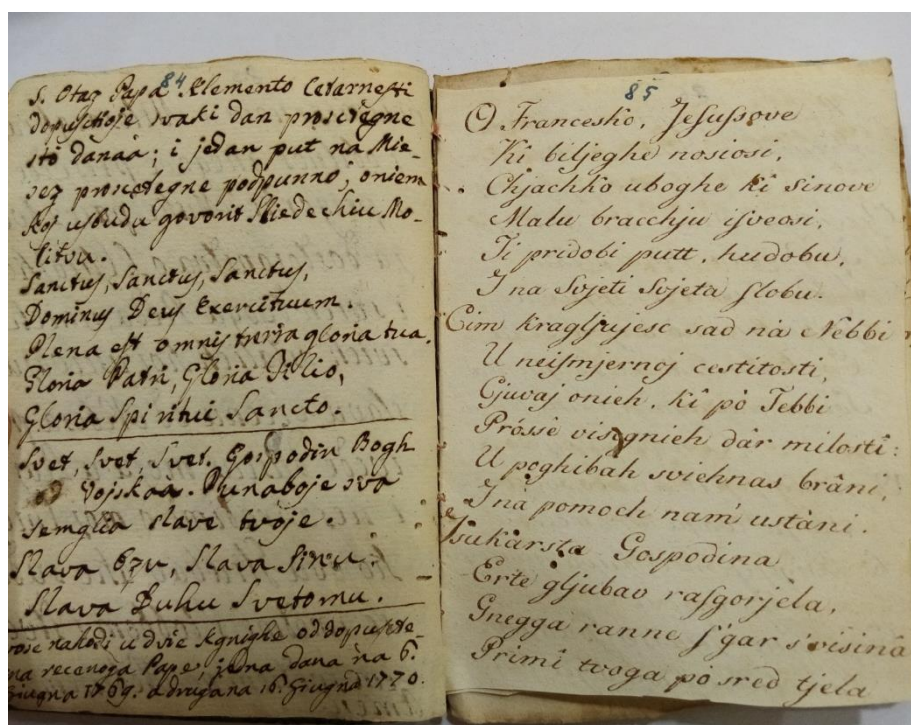
¹²⁸ Jagić, Vatroslav, nav. dj., str. 216.

¹²⁹ Fališevac, Dunja. *Sveta Katarina – prva učena žena u Hrvatskoj književnoj kulturi*. *Slovo : časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu*, 60 (2010), str. 255-277.

¹³⁰ Brlek, Mijo, nav. dj., rkp. 84 (Čulić 133).

¹³¹ Deanović, Mirko. *Đ. Matijašević o prilikama u Dubrovniku na početku XVIII v.*, Građa, knj. XI, Zagreb, str. 159, bilješke 6, 1932.

Slika 4. Primjer različitih rukopisa redovnica.

Izvor: Priručnik razmatranja i molitava u Knjižnici Male braće u Dubrovniku.

Jedan od zanimljivijih rukopisa koje Brlek spominje svakako je *Zbirka privatnih dumanskih pobožnosti*¹³². Rukopis je nastao u prvoj polovici 18. stoljeća, a ističe se svojim opsegom te brojnim crtežima i ukrasima. Knjiga je poprilično oštećena i često korištena, a sastavljena je od četiriju knjižica, napisanih različitim rukama. Iz molitvi se može zaključiti da je rukopis pripadao redovnicama benediktinkama: „Sueti Chiaiko Benedicte, Sui prislauni Sueti Reda mogha...Moia pridragha Maiko Sueta Scolastiko...” (str. 30). U rukopisu je, također, vidljiva ona uzajamna povezanost redovnica s dubrovačkom vlasti, gdje one mole za „naulasctito oui Grad i Gospodu našu“ (str. 145). U njemu se nalazi i dokaz da mnoge redovnice nisu dobro vladale latinskim jezikom, a neke, očito, nisu znale ni čitati: „... i ako umije scitit, neka recce molitve, i pjesni obrachjene u Slovinski jesik“ (str. 116.). Da nisu bile pretjerano vješte u pisanju, otkriva i spomenuti potpis redovnice Ane Gučetić. Rukopis je zanimljiv i zbog već spomenutih crteža i ukrasa. Tako je na naslovnoj stranici nacrtan samostan i njegova crkva te Isusov monogram (IHS) (Slika 6.). Uz ostale manje ukrase i vinjete, ističe se 71. stranica na kojoj dominira crtež križa s ostalim simbolima Isusove muke (Slika 5.). Iako je riječ o pojednostavljenim crtežima i ukrasima, izrađenim crnilom i perom, koji „svojim simpatičnim

¹³² Brlek, Mijo, nav. dj., rkp. br. 10 (Čulić br. 122).

primitivizmom odaju nevještu crtačicu“¹³³, oni puno govore o brizi koju su redovnice posvećivale knjigama. Osim što su ukrasi u vizualnom smislu lijepi i duhovno okrjepljujući, oni ukazuju na činjenicu da se knjiga u samostanima cijenila i njegovala te da se ulagalo u njezin izgled.

Slika 5. Crtež sa simbolima muke Isusove.

Izvor: *Zbirka privatnih dumanjskih pobožnosti* u Knjižnici Male braće u Dubrovniku.

¹³³ Marković, Zdenka, nav. dj., str. 378.

Slika 6. Crtež benediktinskog samostana, crkve i Isusova monograma (IHS).

Izvor: *Zbirka privatnih dumanjskih pobožnosti* u Knjižnici Male braće u Dubrovniku.

Benediktinkama je pripadao i rukopis *Priručnik molitava*¹³⁴, dok su ostali bili vlasništvo redovnica klarisa. Brlek tako navodi *Priručnik razmatranja i molitava*¹³⁵, *Knjižicu bogoljubnu*¹³⁶ i *Molitvenik iliti zbirku različitijeh duhovnijeh molitavah u ilirski jezik*.¹³⁷ Važan je i rukopis iz 17. stoljeća, *Pokrjepljenje duhovno*¹³⁸, za koji Brlek piše zanimljivu bilješku: „Pokriepglenie je napisala jedna redovnica po naredbi ispovjednika“ (6vs.), što nam otkriva da redovnicama prepisivanje i prevođenje rukopisa nije služilo samo za zabavu tijekom slobodnog vremena, već i kao pokora.

Marković ističe kako na redovnice treba gledati i kao na vrsne vezilje, s obzirom na to da se umjetničko vezenje učilo i radilo po samostanima.¹³⁹ Sav trud redovnica oko uređenja rukopisa, kao i mnogi detalji koji su se prepisivačicama potkrali, poput malenog ukrasa iz biljnog svijeta, crteža Kristova raspela, vinjete ili odabira zanimljive boje u naslovu, na prvi se pogled čine sporedni i gotovo neprimjetni, ali u njima se mogu pronaći tragovi osobnosti mnogih redovnica. Zatvorene unutar zidova svoga samostana, redovnice su bile ograničene u

¹³⁴ Brlek, Mijo, nav. dj., rkp. 125 (Čulić 173).

¹³⁵ Isto, rkp. 4 (Čulić 158).

¹³⁶ Isto, rkp. 11 (Čulić 162).

¹³⁷ Isto, rkp. 73 (Čulić 116).

¹³⁸ Isto, rkp. 120 (Čulić 177).

¹³⁹ Marković, Zdenka, nav. dj., str. 376.

slobodi i nije bilo načina da svijetu ukažu na svoja osjećanja i razmišljanja. Iako su prepisivale točno ono što im se naredilo ili što je prethodno već bilo navedeno, svaka od njih je na jedan skriveni način progovorila o sebi kroz uredni i pravilni ili zakrivljeni i šarenilom označeni rukopis.

Ne treba zanemariti ni važnost prepisivačke djelatnosti u samostanima, gdje su redovnice, marno prevodeći na svoj narodni, hrvatski jezik, preuzele ulogu „čuvarica narodnoga našeg jezika“¹⁴⁰.

¹⁴⁰ Marković, Zdenka, nav. dj., str. 381.

4.2. Ženski samostani kao pozornice

U samostanima su se prilikom važnijih crkvenih blagdana, a najviše oko Božića ili istaknutih samostanskih svečanosti, izvodile i prikazivale predstave, ili točnije, crkvena i duhovna dramska prikazanja. Donekle se, govoreći o predstavama i prikazanjima u samostanima, izlazi iz okvira teme kojoj je u središtu njihova knjižna i književna kultura, ali važno je spomenuti i aktivnu dramsku samostansku djelatnost jer ona ukazuje na činjenicu da su postojali određeni tekstovi i pisani predlošci po kojima se radilo. Također, ta pisana riječ izgovorena na sceni bila je i svojevrsna lektira redovnica.

U Dubrovniku nema sačuvanih podataka koji izravno opisuju izvođenje crkvenih prikazanja, ali postoje dokumenti koji upućuju na postojanje tradicije prikazivanja u ženskim samostanima. Tako se ponešto saznaje iz zapisanih i sačuvanih zabrana iz izvještaja Đure Matijaševića¹⁴¹ iz 18. stoljeća. Govoreći o prilikama u Dubrovniku, Matijašević piše o prikazanjima ili komedijama koje su bile neprimjerene za izvođenje u samostanima, a dodaje i kako je nedopustivo održavanje predstave bez prethodnog odobrenja vlasti. Dalje navodi: „Ne dopušta se dumnama da u manastiru priređuju bilo kakvo prikazanje ili komediju bez odobrenja prelata koji ih upravo zbog toga mora imati u rukama i dati ih na uvid duhovnim osobama da bi mu mogle podnijeti svoje mišljenje prema kojemu bi se ravnao.“¹⁴² Također je iz jednog dokumenta iz 1725. godine očito da su tijekom karnevalskih svečanosti u samostan ulazile svjetovne glumice i održavale predstave. Sačuvani zapis odnosio se na dubrovački benediktinski samostan sv. Marije, a u njemu se od dubrovačkog nadbiskupa tražilo „da ne dopusti, naročito u vrijeme blizog karnevala, ulazak u rečeni manastir onim ženama koje su ga zamolile za to, bilo zbog toga da predstavljaju komedije ili da dižu duhove redovnica tim karnevalskim zabavama...“¹⁴³ U pokladno vrijeme problem nisu bile samo profesionalne glumice, nego i muškarci koji bi znali recitirati i pjevati ljubavne pjesme pod prozorima ženskih samostana. Jednu takvu pjesmu pod nazivom *Dumne*¹⁴⁴ bilježi Đurđević, za koju Marković navodi kako su je zamaskirani muškarci pjevali i svirali redovnicama u kasne sate¹⁴⁵. Još jedan

¹⁴¹ Deanović, Mirko. *Đ. Matijašević o prilikama u Dubrovniku na početku XVIII v.* U: *Informazione*, Capitolo 10, Monache, 11, Građa, knj. XI, Zagreb, 1932., str. 154.

¹⁴² Isto, str. 154.

¹⁴³ Kulušić, Frano. *Ženska uloga u starom dubrovačkom teatru*. *Dubrovnik*, god. XVII, 27. kolovoza 1908, br. 35, Listak, str. 7.

¹⁴⁴ *Djela Ignacija Đorđi*. Stari pisci hrvatski, XXIV, Zagreb; VIII *Za gudke, Popijevka IV, Dumnam*, 1918., str. 278.

¹⁴⁵ Marković, Zdenka, nav. dj., str. 386.

običaj koji su nadležni uspješno iskorijenili bio je dolazak svadbene povorke u samostane. Tom su se prilikom pjevale ljubavne pjesme, žene su bile bogato dotjerane te se plesalo i gostilo. Vlast je na sve to gledala kao na potencijalnu prijetnju duhovnom životu redovnica i kao mogućnost da se naruše red i disciplina u samostanima. Pod utjecajem reformi Crkve i katoličke obnove, ali i ograničenja dubrovačke vlasti, s vremenom su se izgubile te su u potpunosti nestale neprimjerene predstave uoči karnevala, a na njihovo mjesto došla su crkvena prikazanja. Jedno od njih napisala je i Benedikta Gradić, dubrovačka redovnica benediktinskog samostana sv. Marije. Postojanje takvog jednog predloška daje naslutiti da se prema njemu izvodila i predstava, što je još jedan dokaz koji potvrđuje pretpostavku da se u ženskim samostanima odvijao kazališni život.

Važna potvrda o prikazivanju predstava u ženskim samostanima i predstava je *Tri kralja* u šibenskom ženskom benediktinskom samostanu u 17. stoljeću. Iako se ne radi o zgodi koja se dogodila u Dubrovniku, ona može poslužiti kao reprezentativni primjer za sva slična prikazivanja u dubrovačko-dalmatinskim ženskim samostanima. Riječ je, naime, o crkvenom procesu koji se odvijao u ožujku 1615. godine u Šibeniku, a povezan je s „incidentom“ koji se dogodio u benediktinskom samostanu sv. Spasa tijekom izvođenja navedene predstave. To je najraniji dosad nađeni zapis i dokaz koji upućuje na to da su se u dalmatinskim ženskim samostanima izvodila crkvena prikazanja, i to na hrvatskom jeziku.¹⁴⁶ O svemu se doznaje iz izjava kojima se branila okrivljena opatica G. Tobolea. Optužena redovnica tako otkriva da je prikazivana predstava osmišljena po uzoru na vjerski i nabožni sadržaj iz neke knjige te da se predstava istog sadržaja izvodila i prije pet ili šest godina. To ukazuje na činjenicu da su se predstave održavale i ranije, ali o njihovu postojanju nema sačuvanih dokumenata. Iz zapisa se dalje doznaje o izgledu scene. Priredba se odvijala u samostanskoj govornici¹⁴⁷ i donjem klausturu, a scena je, u obliku šatora, predstavljala betlehemsku obitelj. Ispred šatora su stajale glumice koje su igrale muške uloge i bile odjevene u muška odijela. Članice redovničkih obitelji, njih četrdesetak, pratile su predstavu kroz rešetku, iz crkve. Razlog zbog kojeg je cijeli događaj ovjekovječen u dokumentu jest iznenadna zbrka uzrokovana provaljivanjem nekoliko mladića u samostan, između kojih je došlo do prepiranja i vike. Navodi se kako su se svjetla

¹⁴⁶ Isto, str. 383.

¹⁴⁷ Mjesto na kojem su se klarise mogle sastati s rodbinom i primati posjete, a bilo je odijeljeno dvostrukim željeznim ukriženim rešetkama.

odmah ugasila te da se predstava prekinula i kasnije nastavila u nazočnosti manjeg broja majki i sestara redovnica.¹⁴⁸

Tako su samostani, barem nakratko, preuzimali funkciju kazališnih pozornica, a tihi i disciplinom obavijeni životi redovnica postajali uzbudljiviji uoči tih zgoda, koje su unosile vedro raspoloženje i uzbuđenost u ozbiljnu samostansku atmosferu i za sve redovnice to je bilo važno zbivanje u njihovu (...) životu.¹⁴⁹ Izvođene predstave i priredbe bile su minimalističke, stilski jednostavne i skromne, bez puno rekvizita, a redovnice su o svemu vodile računa te su preuzele svu odgovornost za redateljske, scenografske i glumačke poslove. Teme njihovih prikazanja najčešće su bile preuzete iz biblijskih starozavjetnih ili novozavjetnih priča i svetačkih legendi. Priredba se odigravala u prisutnosti bližih ženskih članica obitelji, najčešće majki, sestara, rođakinja i ostalih bliskih uzvanica, a važno je naglasiti da su redovnice igrale sve uloge u predstavi. Tako su se često, za potrebe scene, preodijevale u mušku odjeću i glumile muškarce. Dunja Fališevac¹⁵⁰, govoreći o situaciji u 18. stoljeću, u tom činu u kojem redovnice oblače muške haljine i glume muške uloge vidi znak novih vremena i to tumači kao važan iskorak u onom dobu, a predstava *Tri kralja* dokaz je da bi se taj znak „novih vremena“ trebao tražiti i ranije, još u počecima 17. stoljeća.

¹⁴⁸Marković, Zdenka, nav. dj., str. 384.

¹⁴⁹Isto, str. 382.

¹⁵⁰Fališevac, Dunja. *Pjesnikinje 18. stoljeća*. U: *Hrvatska književnost 18. stoljeća : tematski i žanrovski aspekti*, [uredništvo Nikola Batušić... et. al.]. Split: Književni krug. (Dani Hvarskog kazališta : eseji i građa o hrvatskoj drami i teatru ; sv. 21), 1995., str. 40.

4.3. Benedikta Gradić i njezin Zbor pastjerski

Literarni rad redovnica uglavnom je bio anoniman. Njihovi životi protjecali su unutar zidova samostana, a tu su se zadržavala i sva njihova djela i ono što je u samostanima nastajalo. Nema mnogo sačuvanih podataka o redovnicama i njihovim djelima, ali jedan se na području Dubrovnika, barem koliko je do sada poznato, uspio sačuvati. Riječ je o rukopisu Benedikte Gradić, redovnice, kasnije i opatice, samostana sv. Marije od Kaštela. Malo se zna o njezinu privatnom životu, ali opet mnogo više nego što je poznato o ostalim redovnicama. Rođena je 1688. godine te joj je krsno ime bilo Pera, tj. Petrunjela¹⁵¹, a pripadala je staroj dubrovačkoj plemićkoj obitelji poznatoj pod imenom „de Gradis“ iz koje su izašla mnoga ugledna i poznata imena. Benedikta je bila nećakinja isusovca i pjesnika Ignacija Gradića, poznatog i kao autora pjesme *Plam sjeverski*, a još jedan ugledni član obitelji bio je i Stijepo Gradić, uspješni diplomat, povjesničar i književnik svoga vremena. Kći je Frane Gradića i Made Sara Kabužića, a zaredila se 1708. godine, u svojoj dvadesetoj godini života.¹⁵² Prije zaređenja izjavila je da joj je to bila želja iz djetinjstva, kao što su navodile i sve ostale dubrovačke redovnice. Kolendić smatra da je bilo više razloga zbog kojih je Peri, tj. kasnije Benedikti, samostanski život bio suđen. Naime, u njihovoj obitelji bilo je više sestara, njih četiri, te je njezinu sudbinu obilježilo pitanje miraza kojeg nije bilo dovoljno za sve. Udala se samo najstarija sestra Veronika za Nikolu Lukinog Gozzea. Benedikta je u samostan sv. Marije otišla zbog toga što su tamo već bile njezine dvije sestre, Veronika i Katarina te njihova „stara, inače nepismena“¹⁵³, tetka Mandalina.¹⁵⁴ Da nije znala pisati, otkriva znak križa umjesto potpisa ispod teksta, u kojemu Mandalina potvrđuje odricanje od svoje službe 1733. godine zbog starosti. Zamijenila ju je Benedikta, koju su ostale redovnice, u prisutnosti visokih crkvenih dužnosnika, tajnim glasanjem odabrale za nadstojnicu.¹⁵⁵ Svoju službu vršila je do smrti 1771. godine. Petar Kolendić ovako je doživio i opisao Benediktin boravak u samostanu:

Život joj je, uz pomenutu tetku Mandalinu i još dve rođene sestre: Veroniku i Katarinu s njome skupa u tom velikom manastiru, bez sumnje, protekao u radu, molitvi i u delima milosrđa. Ako ne računamo sitne razumljive slabosti, živela je, sigurno, bez nekih naročitih emocija, monotono, nervozirajući se samo zbog uporne odbrane manastirskih tradicija i

¹⁵¹ Kolendić, Petar, nav. dj., str. 435.

¹⁵² Isto, str. 435.

¹⁵³ Isto, str. 435.

¹⁵⁴ Premda je riječ o uglednoj plemićkoj obitelji u kojoj je bilo i književnika, primjer nepismene redovnice Mandaline pokazuje da to nije jamčilo opismenjavanje žena u kući.

¹⁵⁵ Fulurija Vučić, Minela, nav. dj., str. 100.

zbog nezgoda u porodici (...) ali da je i tih emocija i bilo, one bi teško, već i zbog klauzure, prodrle u javnost. Nema dakle mnogo nade, da bismo mogli što detaljno znati o njenom intimnom životu.¹⁵⁶

Sačuvan je još jedan podatak koji govori o događaju iz Benediktina života. Naime, 1758. godine u samostanu sv. Marije od Kaštela slavilo se 50 godina od Benediktina ulaska u red u okruženju ostalih redovnica benediktinki. Redovnice su pred Benediktu dolazile pojedinačno ili u skupinama te su joj recitirale i pjevale pjesme u kojima su slavile i hvalile njezin uzorni život. Benedikta im je na tome zahvaljivala, uzvraćajući lijepe riječi također u stihovima, a sve to vrijeme redovnice su je darivale različitim cvijećem. O tome svjedoči jedan rukopis¹⁵⁷, mali zbornik prigodnih pjesama, u kojemu se nalaze i pjesme Benediktinog brata Matije Gradića, koji je naveo da su taj ciklus pjesama posvećenih Benedikti redovnice njemu darovale. Također, on je sam na kraju dodao jednu pjesmu svojoj sestri, u kojoj je istaknuo Benediktine vrline te se požalio jer nijedna njegova kći nije ušla u taj samostan.¹⁵⁸ Zanimljiva je Kolendićeva izjava u kojoj tvrdi da je pisanje takvih prigodnica namijenjenih redovnicama u samostanima bio čest običaj:

A bilo je često pesnika, da za to vreme spomenemo, na primer, Vinka Petrovića ili brata ove Benedikte Matiju Gradića, koji bi svaki imalo interesantniji događaj u dubrovačkim ženskim manastirima, sve što je, dakle, davalo povoda užurbanosti malih kućnih „festa“ kod njih, popratili kojom prigodnicom.¹⁵⁹

Navedeni zbornik dragocjeno je svjedočanstvo u kojem se, osim o Benediktinoj proslavi, načinu zabavljanja i slavljenja određenih svečanosti među redovnicama, doznaje i o statusu knjige i književnosti u samostanu. Naime, redovnice nisu samo čitale vjersku literaturu, nego su i znale pisati, a očito su poznavale i tradiciju prigodne lirike, koja je cvala u Dubrovniku općenito. Uz to se saznaje i na koji način su redovnice bile u dodiru s vanjskim svijetom te kako su njihovi bliži članovi obitelji sudjelovali i bili upućeni u događaje u ženskim samostanima.

¹⁵⁶ Kolendić, Petar, nav. dj., str. 435-436.

¹⁵⁷ Rkp. 74-53 Knjižnice Male braće u Dubrovniku. Kolendić bilježi: „... s pogrešnom beleškom iz 19 veka, da su to pesme Ignjata Gradića, sigurno za to, što se i taj isusovac ranije zvao Matija.“ (Kolendić: 1934.)

¹⁵⁸ Kolendić, Petar, nav. dj., str. 436.

¹⁵⁹ Isto, str. 436.

Benedikta Gradić je bila redovnica u samostanu u vrijeme kada je Matijašević pisao o neprimjerenom ponašanju i nedoličnim predstavama u vrijeme poklada u samostanu sv. Marije. Postavljena je na poziciju opatice malo nakon Matijaševićevih optužbi. Moguće da je baš Benedikta bila zadužena za uspostavu discipline među redovnicama i za podizanje ugleda samostana. Tako Benedikta, umjesto nedoličnih pokladnih predstava kakvih se prije moglo vidjeti po samostanima, u starosti piše malenu božićnu scenu: *Sbor Pastierschi Skupglien nà Pogliu od Betlema Visce Porodda Iesusova Sloscen ù Slovinsche Pjesni Od Prisvietle Benedette Gradi Gospoghe, alliti Abbadesse Manastiera Dumanaa Svete Marie, Godiscta MDCCLXI*¹⁶⁰. Uz navedeni autograf postoji i prijepis kanonika Stijepa Tomaševića iz 1887. godine s promijenjenim naslovom: *Zbor Pastijerski Sakupljen na Betlemskom Polju više poroda Jezusova. U Slovinske pjesni složen od prisvjetle Gospogje Benedete Gradi Vladike Dubrovačke Abadese (opaticе) Manastiera Dumana Benedetinskiah Svete Marije u Dubrovniku Godišta Gospodinova 1761.*¹⁶¹ Marković je, imajući u rukama oba rukopisa, navela da se potpuno podudaraju te da oba imaju 394 stiha¹⁶².

Zbor pastijerski Benedikte Gradić kraća je božićna scena, a može se shvatiti kao pojednostavljena verzija pučkih crkvenih prikazanja koja su tada bila popularna među talijanskim i dubrovačkim književnicima. Za razumijevanje djela i za kontekstualizaciju Benediktina rada važno je poznavati osnovna obilježja žanra.

U dubrovačkoj književnosti postojala su autorska prikazanja, poput onih Vetranovićevih, složenija, često s dvostruko rimovanim dvanestercima, razvedenim pastoralnim scenama, komičnim epizodama, pa i naznakama psihologizacije likova, no Benedikta se u pisanju božićne scene oslanja na stil pučke crkvene poezije. Takva su pučka crkvena prikazanja najčešće anonimna i pisana narodnim jezikom. U njima se ne teži dramskoj napetosti, nema dublje karakterizacije i psihološkog produbljivanja likova, već su oni samo tipovi koji se ne razvijaju do aktivnih nosilaca dramskog događaja.¹⁶³ Teme su bile dobro

¹⁶⁰ Zdenka Marković navodi da je rukopis koji je koristila bio u vlasništvu don Nika Gjivanovića koji joj ga je ustupio na čitanje i koji se, prema staroj signaturi, nalazi u Državnom arhivu pod signaturom Novonabavljene arhivalije, br. 567/50-14. (Marković, 1970 : 392); Danas se rukopis smatra ukradenim.

¹⁶¹ *Zbor Pastijerski sakupljen na Betlemskom Polju više poroda Jezusova*. Kastropil, Stjepan. 1954. *Rukopisi naučne biblioteke u Dubrovniku*. Zagreb : 295-296 (Rkp. 683, Kat. br. 289).

¹⁶² Marković, Zdenka, nav. dj., str. 393.

¹⁶³ Fališevac, Dunja, nav. dj., str. 338.

poznate publici, a prikazivali su se najčešće Isusovo rođenje, muka i uskrsnuće te kasnije i svetačke legende.¹⁶⁴

Pisanje crkvenih prikazanja i božićnih pastorala nije bilo karakteristično samo za svjetovnjake, nego je utjecalo i na samostansku kulturu. Davor Dukić¹⁶⁵, primjerice, analizira božićne pastore petero dubrovačkih autora i autorica 18. stoljeća. Tako su se u pisanju božićnih scena u Dubrovniku, uz Benediktu Gradić, okušali i Antun Gleđević, Jozo Betondić te dvije pjesnikinje, Anica Bošković i Lukrecija Bogašinović.

Dukić polazi od pretpostavke da su božićne pastore određene dvoslojnom tradicijom: onom kršćanskom i pretkršćanskom. Naime, biblijski se sadržaj i kršćanska ideologija smještaju u idilični prostor pastirskog svijeta, koji je ostavština antičke ekloge i buklike,¹⁶⁶ što je prisutno i u Benediktinom *Zboru pastjerskom*. Dalje tvrdi kako unutar dubrovačkih božićnih pastora dolazi do umetanja sekundarnih žanrova te ih smješta između religiozne poeme i pučke propovijedi.¹⁶⁷ Potaknuto i snažnim reformnokatoličkim tendencijama koje su obilježile to vrijeme, u prvom je planu njihova vjersko-poučna funkcija i moralistička pouka, koja bi bila posve očekivana za samostan, a zanimljivo je da u Benediktinom djelu takvo eksplicitno moraliziranje izostaje.¹⁶⁸

Benediktin *Zbor pastjerski* pokušaj je dramatizacije popularne novozavjetne teme rođenja Isusova i namijenjen je izvođenju na sceni. U naslovu je sadržano da je komad „u slovinske pjesni složen“ te Kolendić u tome vidi dokaz da je riječ o prijevodu, vjerojatno s talijanskog jezika, a ne o Benediktinom izvornom djelu. Rukopis na početku donosi popis osoba koje „ulaze u ove pjesni“, a prije početka prve scene zapisani su latinski stihovi iz Vergilijeve četvrte ekloge:

Ultima Cumēi venit iam carminis ętas:

Magnus ab integro sęclorum nascitur ordo,

Iam redit et Virgo, redeunt Saturnia regna,

¹⁶⁴ Car-Mihec, Adriana. *Dnevnik triju žanrova*. Hrvatski centar ITI-UNESCO, Zagreb, 2003., str. 72.

¹⁶⁵ Dukić, Davor. *Božićna pastore u Dubrovniku*. Dani Hvarske kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu, 21(1), 1995., str. 212.

¹⁶⁶ Isto, str. 213.

¹⁶⁷ Isto, str. 221.

¹⁶⁸ Isto, str. 119.

Iam nova progenies Cęlo demittitur alto.

Virg. u četvrtoj eglogi.

Dakako, Vergilijevi stihovi alegorijski su nagovještaj radnje božićne scene u kojoj se ispunjaju proroštva te dolazi dan kada se sve mijenja zbog Kristova dolaska, nakon kojeg slijedi novo doba, no navedeni citat na latinskom zanimljiv je zbog još nečeg. Poznato je da su se žene, pa tako i redovnice u dubrovačkim samostanima, uglavnom služile samo hrvatskim jezikom. Rijetke su među njima bile obrazovane, a možda je jedna od njih bila i Benedikta Gradić. S obzirom na to da je pripadala plemićkoj dubrovačkoj obitelji, u kojoj su često brinuli o obrazovanju djevojaka, može se pretpostaviti da je Benedikta poznavala latinski, a možda i talijanski jezik.

Svaka scena započinje pjesmom kora. Korovi su novina koju Benedikta uvodi, s obzirom na to da oni nisu bili zastupljeni u ostalim dubrovačkim božićnim pastoralama. Korovi su bili česta pojava u talijanskim dramatizacijama slične tematike pa Kolendić¹⁶⁹ pretpostavlja da ih je Benedikta, vrlo vjerojatno, preuzela od njih. Njima se oživljavala radnja i bili su namijenjeni pjevanju, a prema Zdenki Marković oni su imali i dublji smisao: „bili su izraz misli i osjećaja autorice.“¹⁷⁰

Sa svoja 394 stiha Benediktin *Zbor pastjerski* gotovo je za četvrtinu kraći od Aničinog i Lukrecijinog *Razgovora pastirskog* te je bliži srednjovjekovnom prikazanju. U središte zbivanja smješta se Kristovo rođenje i svi se likovi u djelu, do tog trenutka, pripremaju na njegov dolazak. Nema dramske napetosti i likovi nisu psihološki produbljeni. Također, tema je dobro poznata publici, a stil je vrlo jednostavan i lako pamtljiv te je tekst napisan na narodnom jeziku. Može se zaključiti kako je Benediktina božićna scena na taj način prilagođena skromno obrazovanim redovnicama, koje su taj tekst učile i pripremale za izvođenje na sceni. Uz sve to, najveća važnost ove božićne pastore jest činjenica da je to jedini sačuvani književni dokaz iz kojeg se da naslutiti postojanje scenskog i kazališnog života žena u starijoj hrvatskoj kulturi.

¹⁶⁹ Kolendić, Petar, nav. dj., str. 435.

¹⁷⁰ Marković, Zdenka, nav. dj., str. 393.

5. Zaključak

U ranonovovjekovnom Dubrovniku postojao je veći broj ženskih samostana, što se ponajviše može pripisati tadašnjoj dubrovačkoj gospodarskoj politici i položaju žena te je odlazak djevojaka u redovništvo u Dubrovniku bio uobičajena praksa zbrinjavanja, najčešće, neudatih žena za koje nije bilo dovoljno novaca za miraz.

S obzirom na to da se dio redovnica služio isključivo hrvatskim jezikom, a zbog nedostatka nabožnih knjiga na njima razumljivom jeziku, sve je više književnika i redovnika počelo pisati za ženske samostane. Od 16. stoljeća Tridentski koncil dodatno je potaknuo svijest o važnosti promicanja knjige među ženama, a tako i redovnicama. Koliko je za društvo bilo važno da redovnice imaju potrebnu literaturu, najbolje govori činjenica da su na dubrovačkom području jedne od prvih tiskanih knjiga na hrvatskom jeziku namijenjene upravo redovnicama. Tako je ženskim samostanima namijenjena prva hrvatska tiskana knjiga na hrvatskom jeziku *Libarce od djevstva i djevičkoga bića* Bazilija Gradića, kao i tri pronađena molitvenika na narodnom jeziku iz 14. i 15. stoljeća. Uz navedene tiskane knjige, ženskim samostanima uglavnom su pristizali rukopisi i to na domaćem, hrvatskom jeziku.

Redovnice u Dubrovniku posjedovale su izričito vjersku i nabožno-didaktičku literaturu, kao što su različite crkvene pjesme, psalmi, molitve i duhovne vježbe. Sadržaj je bio prilagođen redovničkom načinu življenja i njihovoj duhovnoj okrpji. Mnogi rukopisi koje su redovnice same kasnije prepisivale ističu se crtežima te brojnim vinjetama i ukrasima, a često su i naknadno ukrašavale rukopise koji su im pristizali u samostanima. Takvo ulaganje u izgled rukopisa te općenito razvijena svijest o njihovoj brizi otkriva koliko su redovnice u dubrovačkim ženskim samostanima cijenile i njegovale knjižnu kulturu. Uz to, neizbježno je spomenuti i važnost njihovih sačuvanih rukopisa zbog očuvanja hrvatskog narodnog jezika.

Do danas je poznat samo jedan rukopis za koji se zna da ga je napisala dubrovačka redovnica, Benedikta Gradić. Njezin *Zbor pastjerski* tek je jedan sačuvani pisani trag kojim se može naslutiti da su ženski samostani bili plodno tlo za poticanje umjetničkog rada i za razvijanje kreativnih i spisateljskih vještina kod redovnica.

Također, važno je napomenuti da nema puno sačuvanih podataka o rukopisima i knjigama koje su posjedovali dubrovački ženski samostani, a osobito nedostaje onih od prije potresa 1667. godine. Sve što su redovnice imale od knjiga do danas je sačuvano u franjevačkoj Knjižnici Male braće u Dubrovniku. Njihov opus u radu rekonstruiran je prema katalogu Mije Brleka u kojem su obrađena samo 293 rukopisa, što je ujedno i ograničenje ovog rada, u kojem

je, po pitanju rukopisa, spomenut samo manji dio onoga što skriva još neistražena Knjižnica Male braće. Treba spomenuti i Dominikansku knjižnicu u Dubrovniku, koja također posjeduje veliki broj sačuvanih rukopisa i knjiga koji nisu istraženi u ovome radu, ali vjerojatno se i u njoj nalaze knjige koje su posjedovale redovnice dominikanskog ženskog samostana. Svakako, dubrovačka sredina imala je bogate samostanske knjižnice u kojima se vodilo računa o knjigama, a koje su većim dijelom do danas ostale neistražene i tek čekaju svoju stručnu obradu.

6. Literatura

- APPENDINI, Francesco Maria. 2016. *Povijesno-kritičke bilješke o starinama, povijesti i književnosti Dubrovčana*. Dubrovnik: Matica hrvatska.
- BERITIĆ, Lukša. 1958. *Urbanistički razvitak Dubrovnika*. Zagreb: Izdanje Zavoda za arhitekturu i urbanizam Instituta za likovne umjetnosti JAZU.
- BIBLIOTECA di Fra Innocenzo Ciulich nella Libreria de'RR. PP. Francescani di Ragusa. Zara 1860 Dalla Tipografia Governiale; Manoscritti volanti.
- BOGIŠIĆ, Rafo. 1993. *Čitajući posvete i predgovore u knjigama Bartola Kašića*. Dubrovnik: časopis za književnost, nauku i umjetnost (147), str. 147-169.
- , 1996. *Marin Držić sam na putu*. Zagreb: HAZU.
- BOGUTOVAC, Dubravka. 2009. *Katalog u zrcalu: srednjovjekovna mizogina pjesma „Ženska ljubav“ i „Anka satira“ Marka Marulića. Colloquia Maruliana ...*, XVIII (2009), 211-218.
- BREZAK-Stamać, Dubravka. 2013. *Marko Marulić benediktinki Katarini Obirić*. Kolo, br. 1-2, Zagreb: Matica hrvatska.
- BRLEK, Mijo. 1952. *Rukopisi Knjižnice Male braće u Dubrovniku*. Zagreb: JAZU.
- , 1980. *Joakim Stulli (1730-1817), dubrovački leksikograf (Prolegomena za monografiju)*. Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, Vol., No. 18.
- CAR-Mihec, Adriana. 2003. *Dnevnik triju žanrova*. Zagreb: Hrvatski centar ITI-UNESCO.
- DEANOVIĆ, Mirko. 1932. *Đ. Matijašević o prilikama u Dubrovniku na početku XVIII v.* U: *Informazione*, Capitolo 10, Monache, 11, Građa, knj. XI, Zagreb.
- De DIVERSIS, Filip. 2007. *Sabrana djela. Opis Dubrovnika. Govori u slavu kraljeva*. Janeković Römer, Zdenka (ur.). Zagreb: Dom i svijet, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- DJELA Ignacija Đorđi. 1918. Stari pisci hrvatski, XXIV, Zagreb; VIII *Za gudke, Popijevka IV, Dumnam*, str. 278.
- DUKIĆ, Davor. 1995. *Božićna pastorala u Dubrovniku*. Dani Hvarškoga kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu, 21(1).
- ĐIVANOVIĆ, Niko. 1925. *Prilozi za biografiju Dživa Fr. Gundulića, Dvije pjesnikove kćeri – koludrice*. Dubrovački list br. 45 (14. studenog 1925).
- , 1926. *Stanovi redovnica i trećoretkinja u starom Dubrovniku*. Dubrovački list 47 (24. 12. 1926.).

- FALIŠEVAC, Dunja. 1995. *Pjesnikinje 18. stoljeća*. U: „Hrvatska književnost 18. stoljeća : tematski i žanrovski aspekti“, [uredništvo Nikola Batušić... et. al.]. Split: Književni krug. (Dani Hvarskog kazališta : eseji i građa o hrvatskoj drami i teatru ; sv. 21).
- , 2002. *Žena-autorica i lik žene u hrvatskoj novovjekovnoj književnoj kulturi : od XVI. do XVIII. stoljeća*. U: „Zbornik Zagrebačke slavističke škole“. Stipe Botica (ur.). Zagreb: Filozofski fakultet, Zagrebačka slavistička škola – Hrvatski seminar za strane slaviste, 2002, str. 118-137.
- , 2010. *Sveta Katarina – prva učena žena u Hrvatskoj književnoj kulturi*. *Slovo : časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu*, 60 (2010), str. 255-277.
- FANCEV, Frano. 1934. *Ciro Giannelli, »Vatikanski hrvatski molitvenik i Dubrovački psaltir. Dva latinicom pisana spomenika hrvatske proze 14 i 15 vijeka.«* Zagreb: JAZU.
- , 1938. *Dvije poslanice Marka Pecinića (Marulića) benediktinki Katarini Obirtića*. Građa za povijest književnosti hrvatske, XIII.
- FULURIJA Vučić, Minela. 2016. *Ženski samostani u Dubrovniku u 17. i 18. stoljeću*. Doktorska disertacija. Dubrovnik: Sveučilište u Dubrovniku.
- GRADI, Bazilije. 1567. *Libarze od dievstva, i dievickoga bitya, V Komse tomace sua kolika poglauita miesta staroga, i nouoga Zakona, koia od dieustua, gouore, iono ssto Sueti naucitegli, u mnozie Librieh pisciu*. Venetia, appresso Domenico et Gio. Battista Guerra : 1.
- HARRIS, Robin. 2006. *Povijest Dubrovnika*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga.
- HEBRANG Grgić, Ivana. 2018. *Kratka povijest knjižnica i nakladnika s kodovima i aplikacijom*. Zagreb: Ljevak.
- JAGIĆ, Vatroslav. 1869. *Ogledi stare hrvatske proze. I. Život sv. Katarine*, Starine, I, Zagreb.
- JANEKOVIĆ Römer, Zdenka. 1994. *Rod i grad. Dubrovačka obitelj od XIII do XV stoljeća*. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.
- , 1999. *Okvir slobode: Dubrovačka vlastela između srednjovjekovlja i humanizma*. Zagreb – Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.
- , 2003. *Nasilje zakona: gradska vlast i privatni život u kasnosrednjovjekovnom i ranonovovjekovnom Dubrovniku*. *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* (1330-0598) 41: 9-43.
- KOLENDIĆ, Petar. 1925. *Marulićev »Poklad i Korizma«*, p. o. iz Novog doba od 25. II. 1925, Split.
- , 1934. *Sestra Benedikta Gradić i jedna njena božićna scena*. Odštampano iz „Južnog pregleda“ god IX, Skoplje.

KUKULJEVIĆ Sakeinski, Ivan. 1869. *Marko Marulić i njegovo doba*, predgovor u knjizi *Pjesme Marka Marulića*, Zagreb: SPH, JAZU.

KULUŠIĆ, Frano. 1908. *Ženska uloga u starom dubrovačkom teatru*. Dubrovnik, god. XVII, 27. kolovoza 1908, br. 35, Listak, str. 7.

LJUBIĆ, Šime. 1881. *Izveštaj gosp. la Maire, francezkoga konzula u Koroni, o Dubrovačkoj Republici*. Starine, knj. 13, Zagreb 1881., str. 104.

MARKOVIĆ, Zdenka. 1970. *Pjesnikinje starog Dubrovnika od sredine XVI do svršetka XVIII stoljeća u kulturnoj sredini svoga vremena*. Zagreb: JAZU.

MH = Matica hrvatska.

Dostupno na: <https://www.matica.hr/kolo/386/poslanice-marka-marulica-benediktinki-katarini-obirtic-22074/> (12.9.2020.)

PISMA opata Stjepana Gradića Dubrovčanina Senatu republike dubrovačke od godine 1667. do 1683. 1915. ur. Đuro Körbler. [Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, vol. 27] Zagreb: JAZU.

PJESNI rařlike Gosp.: Maroja Darřcichja Graghjanina Dubrovćjanina U Dubrovniku, MDCCLXXXI. Iōis Xav.†Altesti. Na sljedećem je listu rukopisa natpis: Pjesni rařlike Ğ Marina Darřcichja. U Dubrovniku 1786. Arhiv JAZU, sign. I b 53., str. 80.

PLEJIĆ Poje, Lahorka. 2006. *Anka Satira: o naslovu. Colloquia Maruliana*, XV (2006), 63-72, str.

-----, 2018. *O rukopisnoj kulturi u ranonovovjekovnom Dubrovniku*. Poznanske Studia Slawistyczne (2084-3011) 14.

RAPACKA, Joanna. 2002. *Leksikon hrvatskih tradicija.*, prev. Blařina, Dalibor. Zagreb: Matica hrvatska.

SAMARDŽIĆ, Radovan. 1960. *Borba Dubrovnika za opstanak posle velikog zemljotresa 1667.g. Arhivsk građa (1667-1670)*. Beograd: SAN.

SLAMNIG, Ivan. 1970. *Marko Marulić*. U: „Marko Marulić, Judita, Suzana, Pjesme“, Zagreb: Matica hrvatska.

STIPČEVIĆ, Aleksandar. 2004. *Socijalna povijest knjige u Hrvata*, knjiga I. *Srednji vijek*. Zagreb: Školska knjiga.

-----, 2005. *Socijalna povijest knjige u Hrvata*, knjiga II. *Od glagoljskog prvotiska (1483) do hrvatskoga narodnog preporoda (1835)*. Zagreb: Školska knjiga.

-----, 2006. *Povijest knjige*. Zagreb: Matica hrvatska.

STOJAN, Slavica. 1996. U *salonu Marije Giorgi Bona*. Dubrovnik: HAZU, str. 134.-151.

STOJKOVIĆ, Marijan. 1919. *Bartuo Kašić D. I. Pažanin (1575-1650)*. Zagreb: RAD JAZU 220, 170-263.

VEKARIĆ, Nenad. 2012. *Vlastela grada Dubovnika. Sv. 2, Vlasteoski rodovi (A-L), sv. 3., Vlasteoski rodovi (M-Z)*. Zagreb-Dubrovnik: HAZU.

VODNIK, Branko. 1913. *Povijest hrvatske književnosti*. Zagreb : Matica hrvatska.

VUČETIĆ, Antun. 1925. *Manastir sv. Klare u Dubrovniku XV. vijeka*. Dubrovnik 18 (26. 3. 1925.).

ZBOR *Pastjerski sakupljen na Betlemskom Polju više poroda Jezusova*. Stjepan Kastropil. 1954. *Rukopisi naučne biblioteke u Dubrovniku*. Zagreb : 295-296 (Rkp. 683, Kat. br. 289).

O knjižnici Male braće:

- <https://leksikon.muzej-marindrzic.eu/knjiznica-male-brace/> (11.10.2020.)
- <https://www.facebook.com/386560811386877/photos/knji%C5%BEnica-samostana-male-bra%C4%87e-spominje-se-u-povijesnim-izvorima-od-15-stolje%C4%87a-/404571399585818/> (29.9.2020.)

KNJIŽNA I KNJIŽEVNA KULTURA ŽENSKIH SAMOSTANA U DUBROVNIKU

Sažetak

U radu je riječ o knjižnoj i književnoj kulturi redovnica u dubrovačkim samostanima. Rad je ograničen na razdoblje od 15. do 18. stoljeća. Temeljna literatura od koje se polazi jest „Socijalna povijest knjige u Hrvata“ Aleksandra Stipčevića te „Pjesnikinje starog Dubrovnika“ Zdenke Marković, a daje se i pregled sačuvanih rukopisa namijenjenih redovnicama u franjevačkoj Knjižnici Male braće u Dubrovniku prema katalogu Mije Brleka iz 1952. godine.

Uz općenite povijesne podatke o ženskim samostanima u Dubrovniku, u radu se pokušava odgovoriti na pitanje što su redovnice čitale te tko je, kada i što pisao, objavljivao ili prepisivao u samostanima ili za njih. Tematizira se i književni rad redovnica, njihova rukopisna ostavština te naznake kazališne djelatnosti u samostanima, a posebno je poglavlje posvećeno redovnici Benedikti Gradić i njezinoj božićnoj pastoralu.

Ključne riječi: ženski samostani u Dubrovniku, redovnice, pismenost žena, knjižna kultura, književna kultura, Benedikta Gradić

BOOK AND LITERARY CULTURE OF WOMEN'S MONASTERIES IN DUBROVNIK

Summary

This thesis discusses book and literary culture of nuns in Dubrovnik's convents. The focus is on the period between the 15th and 18th centuries. The bibliographic sources that served as a basis for this thesis are Aleksandar Stipčević's "Social History of the Book among the Croats" and Zdenka Marković's "Women poets of old Dubrovnik". The thesis also includes an overview of the preserved manuscripts that were intended for the nuns at the franciscan Library of Friars Minor in Dubrovnik, found in Mijo Brlek's 1952 catalogue.

Along with presenting the general historical data on the female convents in Dubrovnik, the thesis, furthermore, tries to find out what the nuns read and who wrote, published or copied what in these convents or for them and when they did it. The thesis also thematizes the nuns' literary work, their manuscript legacy and some glimpses of theatre work in the convents, and one chapter is dedicated entirely to one of the nuns, Benedikta Gradić, and her Christmas pastoral.

Keywords: female convents in Dubrovnik, nuns, female literacy, book culture, literary culture, Benedikta Gradić